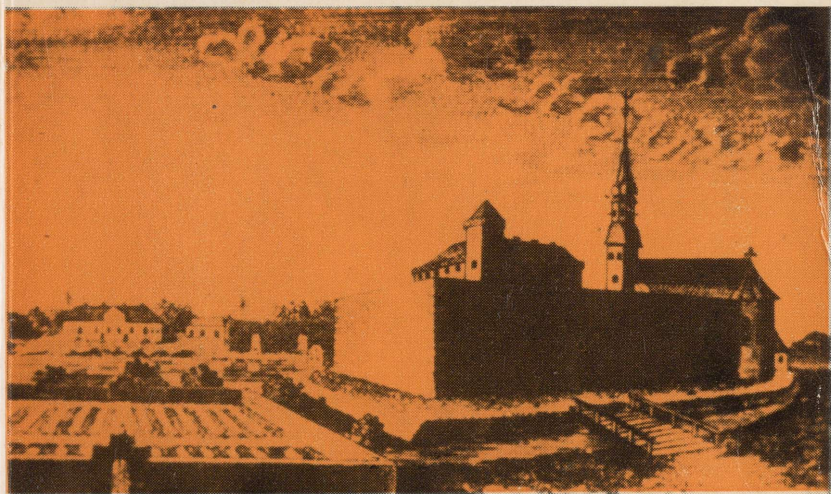
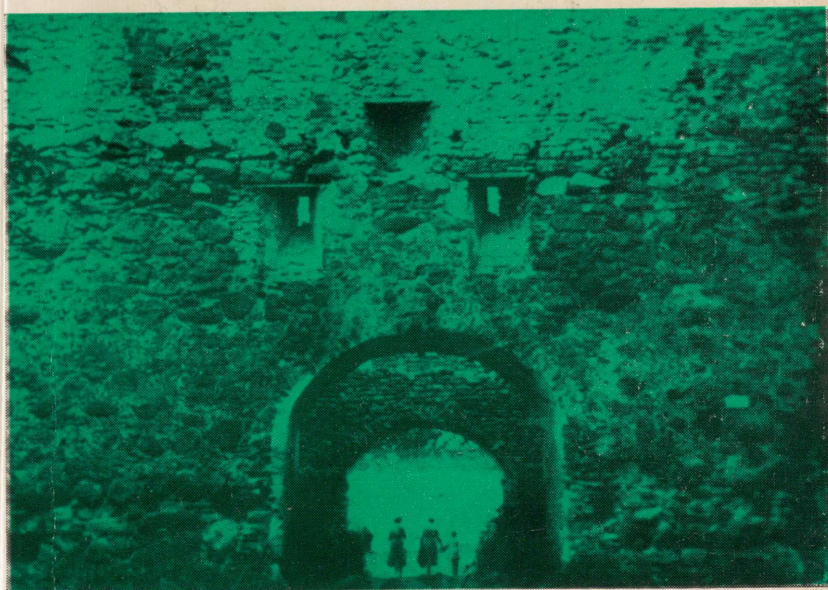

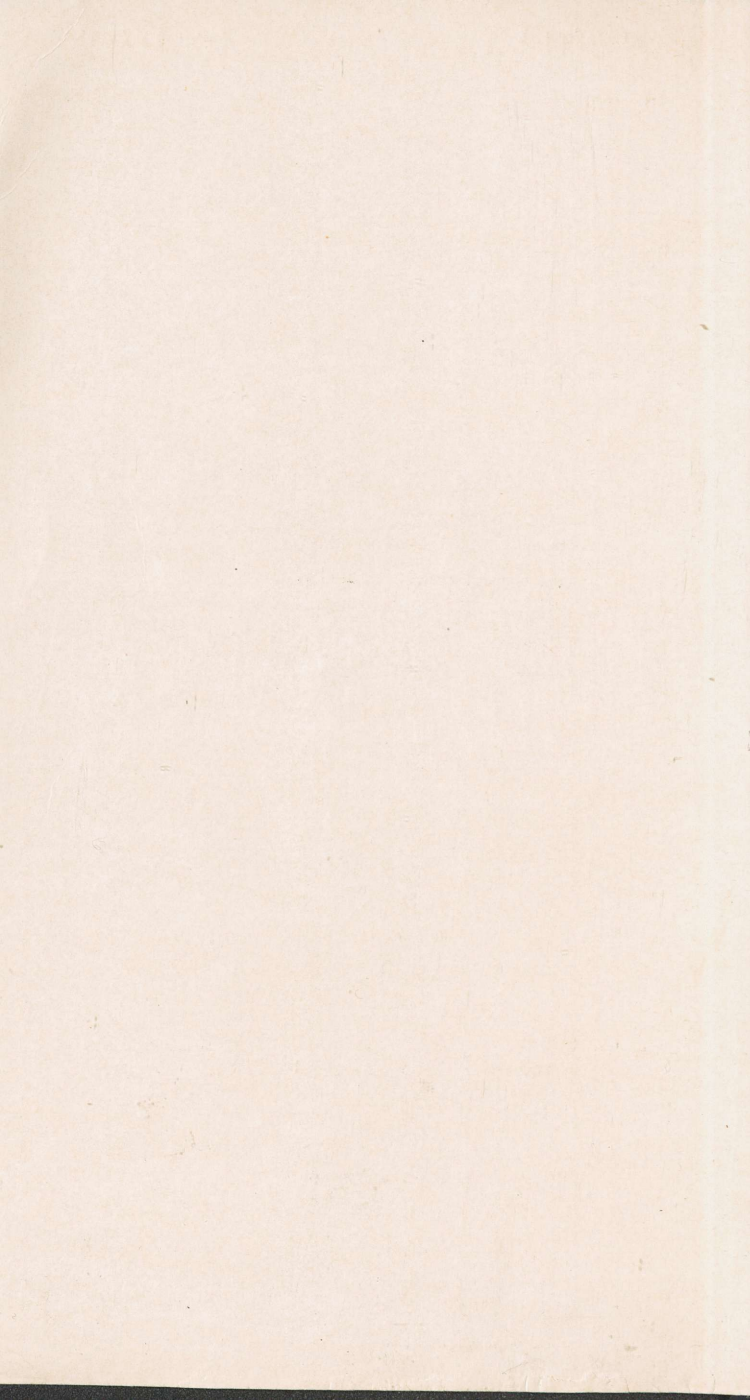
H. MAGNUS

K. LAIGNA

PÕLTSAMAA

A-31380

H. MAGNUS
K. LAIGNA

PÕLTSAMAA

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1970

91 (E)

M 08

Kaane kujundus: T. Aru

Fotod: A. Kiisla (lk. 105)

A. Vaik (lk. 10, 12, 31, 33, 59, 60, 63, 64, 66, 97, 102)

E. Zipp (lk. 9, 11, 45, 61, 62, 74, 80, 93, 100, 101, 103)

Fotokoopiad: E. Zipp (lk. 26, 27, 28, 30, 44, 51, 69)

SISUKORD

Loodusest ja asustusest	3
Muinasasulast kuninga residentsiks	13
Staarostkonna alevist Liivimaa kultuurikeskuseks	22
Maa-asulast linnaks	39
Nõukogude Põltsamaa ajaloo	52
Põltsamaa kui hariduskolle	64
Kirjanduslik Põltsamaa	75
Laulu ja muusika Põltsamaa	91
Ringi ümber Põltsamaa	103
Kronoloogia	115
Tähtsamaid aadresse	118
Vaatamisväärtuste register	119

TARTU ÜLIKOOLI

RAAMATUKOGU

Магнус Хильда и Лайгна Карл. Пылтсамаа. Оформление Т. Ару. На эстонском языке. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja T. Kuusik. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehniline toimetaja T. Liivand. Korrektorid K. Roger ja E. Saag.

Laduda antud 31. VIII 1970. Trükkida antud 5. II 1971.

Paber 54:84/16. Trükipoognaid 7,5. Tingtrükipoognaid

6,3. Arvestuspoognaid 5,73. Trükiarv 20 000. MB-01935.

Tellimise nr. 6960. Trükikoda «Kommunist», Tallinn,

Pikk t. 2. Hind 20 kop.

2-8-4

TL 10-70-31

Eesti NSV 33 linnast on Põltsamaa vabariigi mandriala geomeetrilisele keskusele kõige lähemal. Kui tõmmata jooned Eesti kirdesopist (Narva-Jõesuu) edelanurka (Ikla) ja loodeservast (Paldiski) kaguäärde (Meremäe), ristuvad need mõne kilomeetri kaugusel Põltsamaalt edelas. Vabariigi linnade seas on Põltsamaa elanike arvult 21. kohal. Sel väikelinnal on aga kuulsusrikas minevik, ta on seotud eesti kultuuriloo mitmete suursündmustega.

Allpool on lähemalt vaadeldud Põltsamaa linna koos kolme lähima külanõukogu (Põltsamaa, Lustivere ja Pajusi) piirkonnaga. Mõned seosed, näiteks manufaktuurtööstuse areng Põltsamaa kui keskpunkti ümber, on sundinud pilku ka mõnevõrra kaugemale heitma.

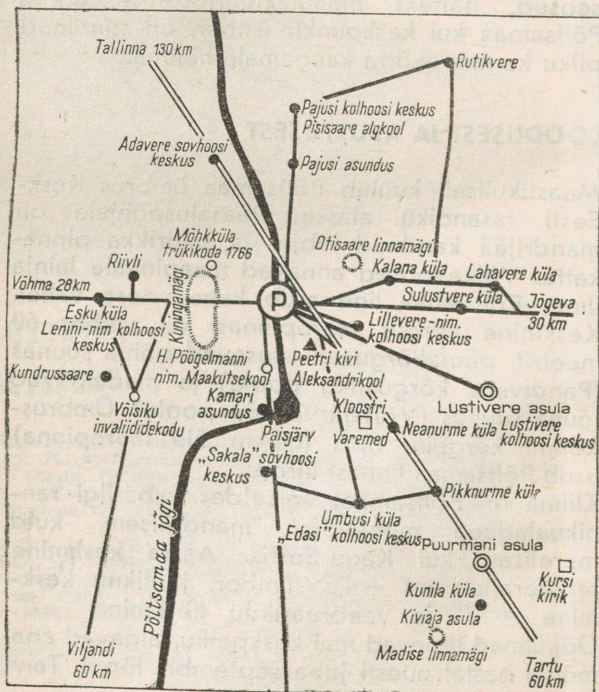
LOODUSEST JA ASUSTUSEST

Maastikuliselt kuulub Põltsamaa ümbrus Kesk-Eesti tasandiku alasse. Paasaluspõhjale on mandrijää kandnud lubja- ja savirikka pinnakatte. Väikevoored annavad maapinnale lainja ilme; Põltsamaa linn asub kahe voore vahel. Keskmine kõrgus merepinnast on umbes 60 meetrit, pinnakõrgused tõusevad põhja suunas (Pandivere kõrgustiku poole) ja madalduvad lõuna suunas (Võrtsjärve nõo poole). Ümbruskonna kõrgeim tipp (84 m üle merepinna) asub Põltsamaa linnast kirdes.

Kliima on Põltsamaal võrreldes vabariigi rannikualadega mõnevõrra mandrilisem, kuid merelisem kui Kagu-Eestis. Aasta keskmine temperatuur on $+4,5^{\circ}$ ümber, juulikuu keskmine $+17^{\circ}$ ja veebruarikuu keskmine -7° . Öökülmad lõpevad mai keskpaiku, algavad aga mõnel aastal uuesti juba septembri lõpul. Taiv

algab paljude aastate keskmise kohaselt 5. detsembril, suvi 9. juunil. Mõnel aastal on temperatuur Põltsamaal talvel lühikeseks ajaks langenud alla -40° , siiski on Eesti keskses linnas pakasepäevadelgi tavaliselt umbes kraadi võrra soojem kui naaberlinnas Jõgeval.

Tuule tugevus on Põltsamaal harilikult palju väiksem kui rannikul. Tugeva tuulega (üle 15 m sekundis) päevade arv aastas ei tõuse siin enamasti üle kümne. Kõige sagedamini esineb nagu mujalgi Eestis edelatuuli. Öhu relatiivne niiskus on 70 protsendi ümber, madalaim mais (52%) ja suurim detsembris (umbes 85%). Aastane sademete hulk vastab enam-vähem vabariigi keskmisele (umbes 70 mm). Püsiv lumi-

Põltsamaa
ümbruse
skis

kate kujuneb tavaliselt detsembri teisel dekaadil, kevade hakul ulatub lume paksus 30—40 sentimeetri.

Geoloogiliselt kuulub Põltsamaa piirkond põhiliselt siluri karbonaatsete kivimite (lubjakivid, merglid, dolomiidid) alasse. Devoni ladestu põhjapiir kulgeb siiski ainult kümnekonna kilomeetri kaugusel Põltsamaalt ning piirkonna lõunaosa jääb devoni valdkonda. Seda osa meie vaatlusalast uhtisid Antsülusjärve ajajärgul (umbes 7500—8500 aastat tagasi), kui Võrtsjärv ulatus praegusest rannajoonest 20—30 kilomeetrit põhja poole, Võrtsjärve lained. Omaaegseid järve- ja soosaari tähistavad paljud Põltsamaa lõunapoolse piirkonna kohanimed. Kamari kandis on sellised Porissaare, Jopissaare, Raudsaare, Kõrgessaare, Rudissaare, Lõhmussaare, Kaitsusaare, Lokussaare, Eetsaare, Tagasaare, Vilsisaare, Soldenisaare ja Alevisaare ning Utsalis Palgissaare, Võiviksaare, Ristsaare, Jalgsaare, Parassaare ja Varessaare.

Põltsamaa ümbruse tähtsaim maavara on lubjakivi. Kalanasse rajati kivimurd juba XVIII sajandil; sealt saadav raikküla lademe lubjakivi on kristalliline ning poleeritav, on hakatud kõnelema koguni Kalana «marmorist» (sarnaneb Vasalemma «marmoriga»). See tekkis siluri ajastul, umbes 350 miljonit aastat tagasi, kui meie maad kattis meri ning selles elasid mitmesugused lubiskeletiga organismid. Lained purustasid õrna skeletiga organisme ja kuhjasid nende osad väikesteks riffideks. Aegade jooksul toimus aine kõvastumine ja ümberkristalliseerumine.

Kalana «marmor» kasutamist on pidurdanud lademe väike ning ebahetlane (keskmiselt 1,5, maksimaalselt 3,17 m) paksus ja kivimi suur murenevus, mis teeb suuremate plokkide tootmise võimatuks. Peamiseks kasutamisalaks on jäänud lubja tootmine ja killustiku valmistamine.

Rohke ränikonkretsioonide (valged mügarad) esinemine raskendab aga Kalana «marmori» kasutamist isegi lubja põletamisel.

Teistest maavaradest leidub Põltsamaa ümbruses (ehkki suhteliselt vähesel määral) turvast, kruusa, värvimulda (Riivlis) ja savisid.

Põltsamaa ümbruse mullastik kuulub meie vabariigi kõige viljakamate hulka. Domineerivad leostunud ja leetunud kamar-karbonaatmullad ning nõrgalt leetunud kamarmullad. Mullaviljakus on põhjustanud põldude rohkuse ning arvatavasti tuleneb ka kohanimi Põltsamaa, nagu seda on oletanud M. J. Eisen, sõnast *põld* (õigemini sellest tuletatud omadussõna *põldne* genitiivvormist *põldse*).

Rohke põllumaa tõttu on teedevõrk Põltsamaa ümbruses tihe. Varem iseloomustasid piirkonda sumbkülad — talude koondumine teeristmete äärde. Viimasel ajal on asulastikku tunduvalt mõjutanud kolhooside ja brigaadide ning sovhooside ja nende osakondade keskuste rajamine.

Põldude keskel esinevad laikudena puisniidud, segametsad ja isegi raskesti läbitavad padrikud, peamiselt piirkonna lõunaosas (Võrtsjärve alt vabanenud maa-alal) ka sood ja rabad. Iseloomulikud taimekooslused on salu-okasmetsad. Kaseenamusega puistuid on 41 ja kuuseenamusega 33 protsenti. Segametsades kasvab jõudsasti haab, seal on ka saari, sangleppi, remmelgaid ja mände, vähemal hulgal nulge ja lehiseid. Kohati on täisikka jõudnud valge lepa tukad. Praegu väheseks jäänud tammed olid kauges minevikus laialdase levikuga. Muu hulgas tõestavad seda Põltsamaa ja Pedja jõe süvendamisel leitud tammepakud.

Ümbruskonna puistute alusmetsas võimutsevad paakspuu, paju, toomingas ja sarapuu, vähemal määral on kadakaid, kibuvitsu, kukerpuid ja kuslapuid, koos noorte leppadega kasvab humalaid. Suhteliselt rohketel sarapuude tõttu

on Pardi, Priksu, Võisiku ja Riivli mets tuntud pähklimeetsadena. Laialdaselt on levinud ka vaarikad.

Rohurindes on tüüpilised taimed sõnajalg, angervaks, seakapsas, tulikas, härjasilm, jänese-kapsas ja karuohakas. Siin-seal leidub laste jaoks ning täiskasvanutelegi maitsemiseks metsmaasikaid ja mustikaid, Utsali, Kunila, Pikknurme, Umbusi, Anikvere ja Kamari-Rõika soodes ning rabades ka kuremarju, pohli, sinikaid ja vähe-sel määral murakaid. Harva esinevad kuldking, nurmenukk ja näsiniin.

Põltsamaa ümbruse taimestik ilmneb pinnase lubjarikkus. Niiskemates kohtades kasvavad niisugused lubjaindikaatorid nagu rabatarn, ääristarn ja pungkirburohi, kuivemates paikades esinevad lubjalembelistest taimedest põdrajuur, mustjuur, metsülane ja aaskaer.

Kultuurtaimedest viljeldakse Põltsamaa lähikonnas kui kõrgesti arenenud põllumajandusega piirkonnas enam-vähem kõiki neid, mida Eestis üldse kasvatatakse. Söödakultuuridele on rõhk kandunud veelgi suuremal määral kui mõnedes teistes meie vabariigi osades.

Põltsamaa linnas iseloomustab puukooslusi jalakate ja vahtrate rohkus, linnapargis kasvab ka tammesid, saari, kaski ja pihlakaid. Pargi alltaimestik on kohati lopsakas (rohkesti on naati), kuid mõnel pool on puudealused üsna taimestikulagedad. Põltsamaa aedades kohtame võõrsilt pärit hõbekuuski, harilik ilupöösas on läätspuu. Ordulinnuse varemeid piiravais väheveelistes tiikides ja kanalites leidub rohkesti lemlelisi, kohati ka kalmust, suurt partheina, vesioplikat ja teisi veetaimi.

Taimeliikide üldarv ei ole Põltsamaa kandis siiski kuigi suur. Ei leidu enamikku neist taimeliikidest, mille levikuala idapiir läbib Eestit, ega ka nendest, mille levikuala läänepiir kulgeb läbi Eesti. Bioloogiadoktor L. Laasimeri geobotaanilise liigestuse järgi kuulub Põltsamaa

ümbrus valdavas osas Ida- ja Kesk-Eesti kuu- sikute ja kuusesegametsade rajooni, vaadel- dava ala lõunaserv jääb Pedja jõgikonna soode ja lamminiitude piirkonda.

Põltsamaa lähedal esineb kõiki Eesti tähtsa- maid imetajaid. Kiskjatest on hundid eksiküla- lised, mõne aasta eest ümbruskonnas pesitse- nud ilvestele tegid Põltsamaa jahimehed lõpu. Hulgaliselt on jäneseid, metskitsi, rebaseid, oravaid, nugiseid, mäkri ja nirke. Nagu mujalgi Eesti metsades on viimase aastakümne kestel tunduvalt suurenenud põtrade ja metssigade arv. Introdutseeritud loomaliikide esindajaist on kõige rohkem kährikkoeri.

Sobivaid pesapaiku on ümbruskonnas leid- nud ka linnud. Siin võib kuulda ööbiku laulu ja rähni toksimist, põldude kohal lendleb põld- püü ja metsaservas laanepüü. Sagedased on must-, hall- ja laulurästas, harakas, hallvares, rukkirääk, linavästrik, tihane, vint, puukoristaja, suhteliselt harvemini näitavad end metsis ja teder, esineb ka musta ja valget toonekurge. Kullilistest on tähtsamad kanakull, hiireviu, raud- kull ja öökull. Ainult veelinde on suuremate veekogude puudumise tõttu vähevõitu. Põltsa- maa jõe kohal võib suvel siiski näha järve- kajaka sujuvat lendu, talvel röömustab linnu- sõpru vilgas vesipapp ning sügisesel läbirän- nul peatuvad Kamari paisjärvel pikemat aega haned, pardid ja luiged.

Eesti üldise järvederohkuse juures torkab Põltsamaa piirkonnas teravalt silma, et siin ei leidu looduslikke järvi. Kamari umbes poole ruutkilomeetri suurune veekogu on ju tekkinud inimese tahtel, Põltsamaa jõe ülespaisutamisel Kamari hüdroelektrijaama tarbeks.

Piirkonna tähtsaim veekogu on Põltsamaa jõgi*,

* Põltsamaa jõe Paalaks nimetamine on küll võrdlemisi laialdaselt levinud, kuid üsna ekslik. Viiga on tulenenud Põltsamaa saksakeelse nimetuse *Oberpahlen* (alamsaksa keeles *Overpahlen*) väärust tõlgitsemisest. See polnud

Linnapargi
peattee

algselt hoopiski seotud Põltsamaa jõega, vaid märgistas Navesti (muistse nimetusega Pala) jõe tagust ala (tolkes Üle-Pala ehk Pala-tagune). Alles hiljem, seoses Põltsamaa tähtsuse kasvu ja muistse Pala unustusse vajumisega hakati *Oberpahlen*'it läbivat jõge saksa keeles *die Pähle*'ks nimetama. Jõe ülemjooksu kohta on siiski veel 1798. aastal avaldatud Mellini atlas kasutatud nimetust Mõhkjõgi, mis on seoses Eesti muistse maakonna (Mõhu) nimetusega ja arvatavasti iidne. Kõrvale tuleb heita, nagu seda esimesena tõestas ajaloolane R. Kenkmaa, kõik ajalootõlgitsused, mis on tulenenud Põltsamaa jõe samastamisest Henriku kroonikas mainitud Palaga. Lembitu linnus polnud Põltsamaa kohal, vaid asus Lõhaverre linnamäel, Navesti jõest lõuna pool. Ka Madisepäeva lahing 21. septembril 1217 toimus selle lähedal, mitte aga Põltsamaal.

mis voolab Pandivere kõrgustiku lõunanõlva mööda Vörtsjärve nõkku ning suubub Suur-Emajõkke. Suudmeharu on Pedja jõega ühine ning kannab Pede nime. Põltsamaa jõe pikkus on 118 kilomeetrit ning jõgikonna pindala 1280 ruutkilomeetrit. Eesti jõgedest ületavad teda pikkuselt ainult Pärnu jõgi ja Pedja jõgi. Allikast suudmeni langeb vesi Põltsamaa jões 57 meetri võrra, seega üle poole meetri kilomeetri kohta. Äravool on keskmiselt 13,1 kuupmeetrit sekundis.

Jõgi sobib paadimatkadeks. Teekonda võib alustada näiteks Piibe silla juurest, mis asub 6 km kaugusel Vägeva raudteejaamast, ning lõpetada Põltsamaal (võib ka Põltsamaa jõelt Pede ja Suur-Emajõe kaudu Tartuni välja jõuda).

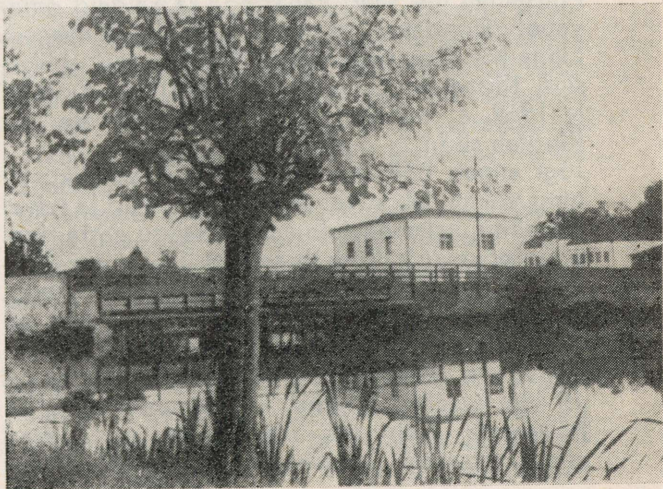
Põltsamaa kohal jõgi hargneb. Kuni XVIII sajandini suundus peaharu Mõhkkülast Kamarisse Kuningamäe jalami kaudu. Seoses uue lossi ehitamisega endise kõrvalharu äärde muudeti see süvendamise teel peaharuks. Töö

Vaade
Põltsamaa
jõe

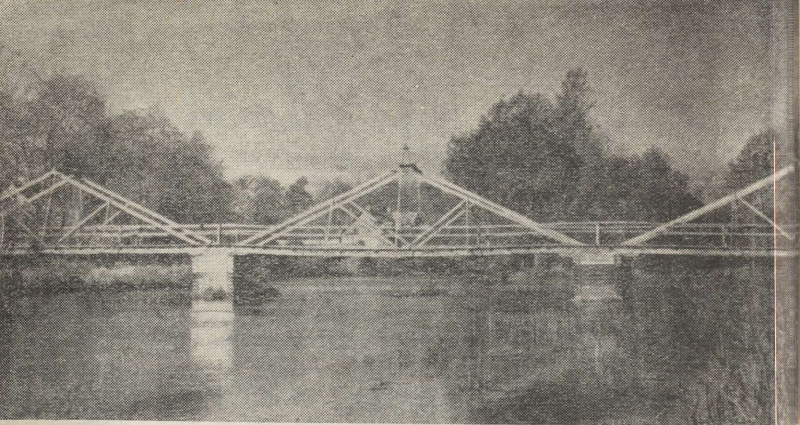
tegijaiks olid pärisorised talupojad, paasi purustati kangiga raiudes. Mitme meetri kõrgune kallas V. Kingissepa tänava ääres annab kujutluse, missugust vaeva pidid pärisorjad nägema. Nende töö ei lõppenud jõeharu süvendamisega, saadud paasi kasutati Põltsamaa lossi (vt. lk. 27) ja teiste hoonete püstitamisel.

Soode kuivendamise tõttu jääb Põltsamaa jõgi aasta-aastalt ahtamaks. Otsustades J. Brotze 1799. aastal valminud gravüüri järgi, oli jõgi tollal praegusest ligi poole laiem. Nüüd katab kaldaveeri kohati tihe pilliroo või mürgise jõeputke palistus, kõrkjate padrikud ulatuvad mõnel pool kaldast kaldani.

Jõel on rohkesti väikesi saari ning neist veel väiksemaid laide, mida kohapeal nimetatakse saarikuteks. Linna kohal on saari neli ja saarikuid samuti neli. Keskkoolihoone lähedal asub kooli maa-alasse kuuluv Naissaar ja Põltsamaa lossi läheduses Saunasaar. Viimane on oma nime saanud vihusauna järgi, mis olevat ehitatud Katariina II korraldusel; praegu asub Sau-

Suursild

Saunasild

nasaarel jahimeeste majake. Väikese Kiisamauru joa naabruses paikneval Lillesaarel kasvavad lilled ja ilupuud, enne Suurt Isamaasõda oli sellel saarel midagi Põltsamaa kaubanduskeskuse taolist. Kiriklasaarel asub vana pastoraadihoone (mis on ümber ehitatud tuberkuloosihaihlaks), puidutööstus ja mõni elumaja. Saarikud on hoonestamata, nad on kujunenud suvitajate puhkepaikadeks.

Põltsamaa jõe saari kallastega ja kaldaid omavahel ühendavad mitmed sillad ja sillakesed. Linna kohal on tähtsamad sillad Suursild, Väikesild, Kiisamauru sild, Kohtumajasild, Saunasild ja 1969. a. valminud linna uude keskusse viiv Ringtee sild.

Jõgi annab Põltsamaa linnale ta loodusliku ilu ning võimaldab suvel suplemismõnuseid ja talvel uisusõitu, kalameestele aga peaaegu aasta ringi püügipõnevust. Põltsamaa jõe kõige tavalisemad kalad on särg, turvakala, säinas, haug, ahven, haruldasem on latikas, haruharva on õnge otsa jäänud mõni lõhilane.

Põltsamaa kihelkonnas (745 km²) oli 1934. aastal 10 436 elanikku. Nagu kõikjal mujal on ka Põltsamaa ümbruses maaelanike arv pärast sõda vabariigi industrialiseerumise tagajärjel

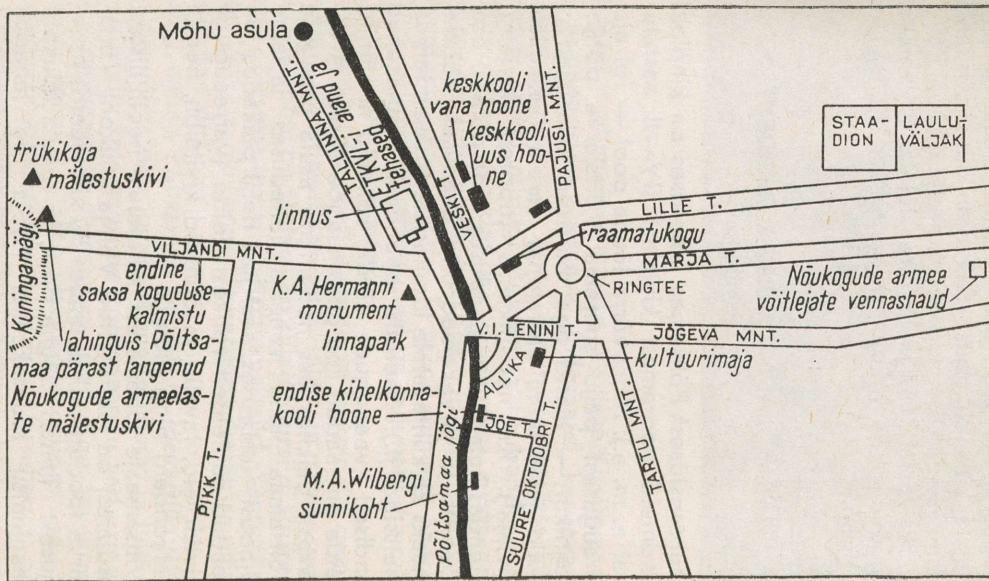
vähenenud. 1970. aastal oli Põltsamaa külanõukogus 4229, Lustivere külanõukogus 1643 ja Pajusi külanõukogus 1522 elanikku. Põltsamaa linn on aga kasvanud. 1934. aastal oli seal 2609, 1959. aastal 3667 ja 1970. aastal 4524 elanikku. Jõgeva rajooni kolmest linnast on Põltsamaa suurim.

MUINASASULAST KUNINGA RESIDENTSIKS

(lidsetest aegadest XVI sajandi lõpuni)

Inimasustusest Põltsamaa ümbruses on kindlaid andmeid nooremast kiviajast (IV—II aastatuhat e. m. a.). Mõnevõrra lõuna pool — tol ajal praegusest palju suurema Võrtsjärve põhjarrannikul — elasid aga muistsed kalastajad ja kütid juba mõni aastatuhat varem (keskmisel kiviajal). Ka neoliitikumis (noorem kiviaeg) etendas kalapüük majanduses üsna põhilist osa, jõeorud ja järvekaldad olid peamiseks söödamaks ka kütitavatele loomadele (põder, tarvas, metssiga jt.). Seetõttu koondusid asulakohad endiselt veekogude äärde, rohkeid neoliitilisi leide on saadud ka Põltsamaa jõe äärest. Arvatavasti paiknes üks neoliitiline asula praeguse Põltsamaa linna vahetus läheduses ja teine Umbusi ümbruses, sest just neist paikadest on saadud suhteliselt rohkesti leide (varreauguga kivist kirveid, tavalisi ja õõnsaid kivitalbu, nende katkendeid ning muud).

Põltsamaale lähematest kindlatest neoliitilistest asulatest on läbi uuritud Valma leiukoht Võrtsjärve looderannikul, umbes 30 kilomeetrit praegusest linnast lõuna pool, ja Kunila leiukoht Jaaniantsu kruusakünkal Pedja jõe lähedal. Valma leidude seas on niihästi kalapüügist (luust õngekonksud, ahinguotsad) ja küttimisest (tulekivist heiteoda- ja nooleotsad) kui ka muistseist uskumustest ja maagilistest kunstiharrastustest pajatavaid esemeid (inimese või

Ajaloolisi
kohti
Põltsamaa
linnas

looma kujukene, mis on valmistatud põletatud savist, saarma- või koprakujuline luust ripats). Valma leiude täiendavad leiud Kunilast. 1948. aasta kaevamistel L. Jaanitsa juhtimisel saadi sealt üle 30 noorema kiviaja elust-olust kõneleva eseme.

Alates umbes XVIII sajandist e. m. a. levisid Eestis ning ühtlasi ka Põltsamaa jõe ääres vene- kujukulised kivikirved ning uut laadi keraamika. Asustus laienes. Koduloomade luude leiud tolleaegsete kiviriistade ja savinõude vahetust lähedusest tõestavad, et tegeldi karjakasvatusega. Ligikaudu samal ajal algas ka algeline põlluharimine.

Valitsevaks majandusharuks muutus maaharimine meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Asustus kandus ümber kõrgematele kohtadele. Võrtsjärve põhjaranniku ja Põltsamaa jõe alamjooksu alade asemel muutus asulate levikupiirkonnaks selle jõe kesk- ja ülemjooksu lähikond. Arheoloogilised leiud I—IV sajandist m. a. j. kinnitavad, et Põltsamaa ümbrus koos Türi—Paide piirkonna ning sellest idapoolsete aladega kuulus suurde Kesk-Eesti asularühma. Siin elasid põhja-eesti keskmurrete hõimud. Arheoloogilises leiumaterjalis on selle piirkonna iseärasusteks suured kärbissõled ja rombikujulised ripatsid.

Alates I aastatuhande keskpaigast süvenes varanduslik diferentseerumine. Sellest kõnelevad maasse peidetud hõbe- ja kuldesemete leiud. Suur aardeleid on saadud Pilistverest, umbes 12 kilomeetri kaugusel Põltsamaalt. Varanduste koondumisest üksikisikute kätte kõneleb ka araabia ja anglosaksi rahadega täidetud savinõu leidmine otse Põltsamaa kohalt. Rahad pärinevad enamasti X sajandist. Teiste Põltsamaa lähedalt saadud noorema rauaaja leidude seas on mõõku, kirveid, käevõrusid, rinnanõelu, keesid ja muud.

15 Põltsamaa kihelkond kui kohaliku hõimu ühis-

kondlik-territoriaalne üksus (hõlmas ka hilisema Kursi kirikukihelkonna põhja- ja lääneosa) hakkas samuti kui teised Eesti kihelkonnad kujunema I aastatuhande teisel poolel. II aastatuhande algul, kui algas enamiku kihelkondade koondumine ühest või vähestest vanematest juhitavaiks maakondadeks, jäid Kesk-Eesti kihelkonnad, mida vaenulike hõimude rünnakud puudutasid harvemini kui teisi, omaette väikemaakondadeks. Henriku kroonika kaudu on Põltsamaa kihelkond tuntud Mõhu (*Mocha*) väikemaakonna nime all. XIII sajandi alguseks hõlmas Mõhu 400 adramaad. Adramaade arvult oli sama väike ainult Alempoise maakond Türi ümbruses, teistel väiksematel maakondadel oli 600—1000, suurematel 1200—3600 adramaad. Nendes arvudes väljendus aga ainult põllumaa ulatus. Üldpindalalt oli Mõhu, kus asustus oli maapinna viljakuse tõttu suhteliselt tihe, ka Alempoisest väiksem.

Mõhu elanike arvu kohta saab teha ainult oletusi. Arvestades, et Eestis oli XIII sajandi algul umbes 140 000—160 000 elanikku (nagu oletab H. Palli) ja et adramaade üldarv oli 21 000—22 000, saame adramaa kohta 6,4—7,6 elanikku. Sel alusel võiks öelda, et Mõhu elanikkond oli umbes 2800 inimest. Teatud kinnitust sellele oletusele annavad arheoloogilised andmed kalmete kohta. Nende suurusest ja levikust võib järeldada, et maakonnas pidid asuma mõned küllalt suured külad. Mõhu (samuti kui Nürmekunna ja Alempoise) sidemed Sakalaga olid muinasaja lõpul tihenemas, tõenäoliselt oleks jõutud kokkusulamisele üheks maakonnaks, kui välisjõud poleks seda takistanud.

Mõhu keskus asus Põltsamaal või selle lähedal. Kõige tõenäolisem on, et selleks oli Mõhk-küla — asula, mis puutub tänapäeval kokku Põltsamaa linna loodepiiriga. Mõhkküla nimi on arvatavasti tuletunud muistse maakonna nimest. Mõhkkülas paikneski muistne eestlaste asula.

1939. aastal saadi sealt väärtuslikke arheoloogilisi leide, nende seast tähtsaimatena ligi 500 araabia ja bütsantsi päritoluga münti, peale selle noa katkend, nael ja muud.

Korduvalt on väljendatud arvamust, nagu oleks hiisema Põltsamaa lossi kohal asunud muistsete eestlaste linnus. Vastavalt vanemas kirjanduses esinevale Põltsamaa jõe ekslikule samastamisele ajaloolise Pala jõega on oletatavat Põltsamaa linnust peetud koguni Sakala vanemale Lembitule kuuluvaks. Puudub aga igasugune arheoloogiline materjal, mis kinnitaks muistse linnuse olemasolu Põltsamaal.

Mõhu maakond ei olnud siiski ilma linnusteta. Küllalt kindlaks peetakse linnamäe olemasolu Põltsamaalt kirde pool, Kalana külas endise Otisaare metsatalu juures. Linnamäeks oli mäekünka kõrgem (kuid mõnevõrra ebatasane) keskosa, mis oli kaetud metsaga. Lähemalt on linnamägi siiski läbi uurimata ning selle vanuse kohta puuduvad andmed.

Vana rahvapärimus kõneleb muistse «linna» olemasolust ka endise Mõhu maakonna lõunaosas, Põltsamaalt kagu pool. Linnamäeks peetakse 6—7 meetri kõrgust küngast Madisemäel Utsali külas Puurmani külanõukogus. On teateid, nagu oleks künka nõlvu inimjõul järsemaks tehtud.

Eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal tuli mõhulastel mitmel korral linnustest varju otsida. Esimest korda tungisid saksa ristirüütlid koos neile alistunud liivlaste ja latgalitega (pärast seda, kui nad olid korduvalt Lõuna-Eestit rüüstanud) Mõhusse 1212. aasta jaanuaris. Henriku kroonika andmeil võtsid retkest osa 4000 saksa ratsa- ja jalameest koos sama paljude abimeestega Baltimaade põlisrahvaste seast. Nad liikusid läbi Ugandi Vaigasse, sealt Järvamaale ning lõpuks Mõhusse ja Nurmekunda, kust pöördusid tagasi üle Võrtsjärve jää. Läbikäidud aladel põletati külad maha, kättelangenud mehed

tapeti, naised ja lapsed viidi vanggi, kari ja muu vara rööviti.

Tõenäoliselt ei jäänud aga Mõhu mehed võitluse astumiseks seda rüüsteretke ootama, vaid liitusid kodu kaitseks oma naabritega Sakalast ja Ugandist juba varem. Võib arvata, et mõhulasi võttis osa ka Ümera lahingust ja teistest muistse vabadusvõitluse heitlustest enne 1212.—1215. aasta vaherahu. Pärast võitluste taaspuhkemist sai ka Mõhu uuesti sõjatandriks. Henriku kroonikas nimetatakse seda väikemaakonda küll vaid harukordadel, kuid tõenäoliselt ulatusid Mõhu maakonda sakslaste sõjaretk Põhja-Sakalasse 1215. aasta kevadtalvel, nende retk Järvamaale kaks aastat hiljem ja mitmed teised sõjakäigud. Ugandi ja Sakala alistumisest ristiusule 1215. aastal jäid Kesk-Eesti väikemaakonnad siiski puutumata; ristiusustatud alade põhjapiir kulges mööda Suur-Emajõe ja Navesti jõe. Kui aga kõik eestlased koonduisid võitluse oma rahva vaenlastega ning toimus Madisepäeva lahing, siis olid kindlasti kohal ka mõhulased. Otsustava lahingu õnnetu lõpp tingis, et peagi kuulus Mõhu nende alade hulka, mis olid sunnitud tunnistama sakslaste ülemvõimu. 1220. aastal ristisid Läti Henrik ja preester Theoderich siin 300—500 inimest päevas. Kuid veel korraks saabus vabadus: eestlaste üldise ülestõusu ajal 1222.—1223. aastal kihutati võõramaised vallutajad ka Mõhust minema. Ülestõusnute lüüasaamine viis saksa ordurüütlite võimu uuele kindlustumisele, võõrvõimudevahelise maadejaotuslepingu kohaselt 1220. aastast langes Mõhu Mõõgavendade ordule ja pärast selle likvideerimist 1237. aastal Saksa ordu Liivimaa harule (harilikult nimetatud Liivi orduks).

Uue haldusorganisatsiooni kujunemisel arvestasid saksa vallutajad Eesti ala senist territoriaalset jaotust. Ordu aladel moodustatud foogtkondadest hõlmas üks Mõhu maakonna ning

selle keskusena ehitati Põltsamaa linnus (hilisema lossi asukohal). Ilmselt tingisid kohavaliku soodsad looduslikud kaitsetingimused ning asend Mõhu tähtsamate külade lähedal. Linnus valmis tõenäoliselt 1272. aastal. Esialgu oli see kahekorruseline kivist hoone. Hilisema põhikuju omandas linnus XIV sajandil. Naabermaakonna Vaiga alal moodustatud foogtkond (keskusega Laiusel) liideti arvatavasti juba XIV sajandi algul Põltsamaa (ehk Mõhu) foogtkonnaga. Viimane püsis eri haldusüksustena umbes aastani 1480, mil ta omakorda liideti Viljandi komtuurkonna külge.

Kirik ehitati Põltsamaale veel enne linnust (arvatavasti 1234. aastal) ning täitis vähemalt linnuse valmimiseni ka kaitseülesandeid. Esialgu hõlmas Põltsamaa kirikukihelkond nähtavasti kogu senise Mõhu maakonna, pärast Kursi kiriku valmimist (täpne aeg teadmata) eraldati Põltsamaa kihelkonna kaguosa Kursi kihelkonna koosseisu.

Kiriku ja linnuse ehitamine Põltsamaale põhjustasid väikese kaubanduslik-käsitööndusliku keskuse tekke nende lähedusse. Tavalisest külast mõnevõrra erinev asula hakkas Põltsamaale kujunema juba XIII sajandi lõpul, hilisemal sajandil omandas see alevi ilme. XV—XVI sajandil oli kohapeal juba mitukümmend käsitöelist ja üksikuid kutselisi kaupmehi, kellel oli ärisidemeid üsna kaugetegi piirkondadega. Omakorda külastasid Põltsamaad mujalt tulnud rändkaupmehed (näiteks on teada, et Tallinnast käis seal ahvenakoormaga 1415. aasta paiku eestlane Immotu).

Põltsamaa alevi olude kohta ordu võimu ajal võib teha järeldusi analoogia najal teise aleviga, nimelt Keilaga, kust on säilinud kiriku vöormündrite arveraamat. Põltsamaa oli Keilast mõnevõrra suurem ning lähenes oma sisekorralduselt linnale ehk rohkemgi kui temast noorem ja väiksem alev. Igatahes kandsid täieõi-

guslikud alevielanikud mõlemas alevis koda-
nike nime ning moodustasid gildi, millel oli
omavalitsulikke õigusi. Põltsamaalt on teada
gildimaja olemasolu. Aleviomavalitsuse juhti
nimetati samuti kui linnades bürgermeistriks.

Alevielanikud ei saanud elatist siiski ainult kau-
bandusest ja käsitööst. Põllumajandusel oli
suur osa ka keskaegsete linnade majanduselus,
kõnelemata siis alevitest. Kasutada saadud
põllumaa eest pidid alevielanikud viima ordu-
võimudele andameid ning kandma mitmesugu-
seid teenistuskohustusi.

Ümbruskonna talupojad langesid ordu võimu
all järjest rängeneva feodaalikke alla. Lisaks
naturaalkoormiste kandmisele ja kasvavale teo-
tööle mõisapõllul sunniti neid sageli osa
võtma mitmesugustest ehitustöödest. Kohalike
talupoegade kätega ehitati ka Põltsamaa kirik
ja linnus, 1471. aastal saadeti Põltsamaa ümb-
ruse talupoegi isegi 100 kilomeetri kaugusel
asuva Toolse ordulinnuse ehitamisele.

Talupoegadele endile oli mujale elama asu-
mine eriti julmade rõhujate võimu alt pääsemise
vahendiks; XIII—XIV sajandil ei olnud nad
sunnismaised. Põltsamaa ümbrusest siirdus
talupoegi Tallinna lähedale ka XV sajandi algul.
Vähemas ulatuses (pagemisliikumisena) jätkus
talupoegade mujale asumine veel pärast üldist
sunnismaisuse kehtestamist. Sunnismaisus ei
teinud lõppu ka talupoegade reisidele põllu-
majandussaaduste turustamiseks, Põltsamaa
ümbruse talupojad müüsid oma kaupu Tallinnas
ja teistes Eesti linnades.

XIV ja XV sajandil jäi Põltsamaa sõjategevusest
puutumata, Liivi orduriigi sõja ajal Moskva rii-
giga aastail 1501—1502 tabas teda aga vene-
laste rüüsteretk. Mõnedel andmetel muudeti
varemeiks ka Põltsamaa linnus. XVI sajandi
keskpaigaks — Liivi sõja alguseks — oli aga vii-
mane igatahes jälle võitluskorras. Sellest hooli-
mata alistus ta pärast Viljandi vallutamist vene-

laste poolt 1560. aastal neile ilma vastupanuta. Ordu sõjaline jõud oli nõrkenud, alevi elanikkonna enamik ja ümbruskonna talurahvas vaid ihkasid vabanemist saksa rõhujast.

Saksa mõisnikud olid aga arvestatav jõutegur ning Vene tsaar Ivan IV püüdis neid enda poole võita. Selleks kuulutas ta 1570. aastal taani päritoluga hertsog Magnuse (1540—1583, Taani kuninga Frederik II vend, aastast 1560 Saare-Lääne piiskop) oma vasallina Liivimaa kuningaks. Põltsamaa sai vasallkuningriigi keskuseks ning Magnuse residentsiks, seega tegelikult Liivimaa pealinnaks. Oli saabunud Põltsamaa omamoodi suurusae, alev-pealinnale ja ta elanikkonnale ei tulnud sellest aga mingisuguseid hüvesid.

Magnus asus elama Põltsamaa edelaserva, praegu Kuningamäeks nimetatavale kõrgendikule. Tsaarilt saadud kuningriik moodustuski esialgu ainult Põltsamaa linnusealast, alles hilisemad vallutused pidid sellele lisa tooma. Veel samal 1570. aastal asus Magnus tugeva Vene sõjaväe eesotsas Tallinna piiramisele. See ei toonud aga loodetud tagajärgi. Kui Magnuse nõuandjad Kruse ja Taube järgmisel aastal poolakate poole üle läksid, pidas Magnus end tsaari ees niivõrd kompromiteerituks, et otsustas Põltsamaalt Saaremaale, oma endisse valdusse põgeneda.

Ivan IV arvas aga Magnust endale veel vajalikuks. Talle anti võimalus Põltsamaale tagasi pöörduda ning ta kuningriiki suurendati Karksi linnuseala võrra. Rootslaste sõjakäik Põltsamaa vastu 1572. aastal ebaõnnestus. 1573. aastal sai teoks Magnuse abielu tsaari vennatütre Maria Vladimirovnaga. Tsaari seljataga astus aga Magnus salaja läbirääkimistesse Poola võimu esindajatega. Tema sõjakäik Lõuna-Liivimaale 1577. aastal oli küll edukas, kuid karistuseks reetlikkuse eest võttis tsaar Magnuselt ära mitmed tema vägede vallutatud linnused. Ehkki

Põltsamaa, Karksi, Helme ja mõned muud linnused jäid veel Magnusele, tegi ta 1578. aastal lõpliku otsuse Poola poole üle minna. Tsaar likvideeris vasallkuningriigi. Põltsamaa kaheksa aastat kestnud kuninglik «hiilgus» oli lõppenud.

STAAROSTKONNA ALEVIST LIIVIMAA KULTUURIKESKUSEKS

(XVI sajandi lõpust XVIII sajandi lõpuni)

Vene vägede valdusse jäi Põltsamaa 1582. aastani. Rootsi väed olid asunud linnuse piiramisele, kuid lahkusid sõjalise ülekaalu omandanud Poola nõudel. Vene garnison sai võimaluse takistamatuks äraminekuks, asemele tulid Poola sõjaväe- ja tsiviilvõimud. Põltsamaa alev muutus uue haldusüksuse — staarostkonna keskuks. Peale Põltsamaa enda lähikonna kuulusid sellesse ka Pilistvere ja Kolga-Jaani ümbrus.

XVI sajandi lõpul oli Põltsamaa omandanud ka teatava tööstusliku tähtsuse: seal tegutsesid telliselööv (asus linna lõunapiiril, praeguse V. Kingissepa tänava lõpus) ja lubjaahi. Kohalik savi oli aga telliste põletamiseks vähesobiv ning nende kvaliteet oli seetõttu üsna madal. Koguselt oli telliselöövi toodang oma aja oludes siiski üsna arvestatava suurusega; 1599. aasta revisjoni andmeil ootas Põltsamaal tellisteks põletamist 10 000 saviplonni.

Poola kuningate poliitika, mis taotles saksa mõisnike võimu piiramist, tuli talurahvale kasuks. Ometi olid Poola võimu neli aastakümnet (1582—1621), eriti nende teine pool, Põltsamaa ja ümbruskonna ajaloo rängemaid ajajärke. Põhjusteks olid kestvad sõjad, näljahädad ja taudid. 1599. aasta revisjoni andmetel oli Põltsamaa staarostkonna alal 685 adralatu ja 134 pobulitalu (pobul — kehvtalupoeg), 1624. aasta revisjoni kohaselt olid vastavad arvud ainult 98 ja 13. 90 protsenti varasematest elu-

asetest oli tühjaks jäänud, uue revisjoni ajal kohalolijaist olid enam kui pooled mujalt Põltsamaa ümbrusse asunud. Ajuti oli kohalike talupoegade arvust umbes veerand soomlasi.

1600. aastal oli Põltsamaal 34 oma majas elavat kodanikku. Samal aastal aga algasidki alevi ja ümbruskonna hädad ning viletsused. Poola vastu sõda alustanud Rootsi kuninga Karl IX väejuhi P. Stolpe väed vallutasid sügise algul Põltsamaa, kirik ja mitmed elamud põlesid maha. Järgmisel aastal puhkes viljaikalduse tagajärel suur näljahäda, levisid epideemiad. 1602. või 1603. aastal langes Põltsamaa uuesti Poola võimu alla, kuid sõjategevus ning ümbruskonna laastamised jätkusid. Neid katkestasid ainult vaerahud aastail 1611—1617 ja 1618—1620. Poola võimu periood Põltsamaal lõppes 1621. aasta septembris, linnuse vallutasid Rootsi väed Rakvere asehalduri Fromhold Patkuli juhtimisel.

Rootsi võimu ajal kaotas Põltsamaa alev oma-valitsuse ning langes (nagu isegi mitmed linnad) suurfeodaali meelevalle alla. Veel enne Liivimaa juriidilist Rootsi provintsiks muutmist 1629. aasta Altmargi rahuga kinkis kuningas Gustav II Adolf Põltsamaa 1623. aastal kindralfeldmarssal Hermann von Wrangelile. Viimase algatusel hakati Põltsamaale 1625. aastal uut kirikut ehitama. Wrangelid jäid Põltsamaa pereinimesteks kuni mõisate tagastamiseni riigile XVII sajandi lõpukümnenditel, sealt peale kuni 1709. aastani olid nad ümbruskonna mõisate rentnikud. Talupoegade olukorda reform mõisate valdussuhetes oluliselt ei muutnud. Administratiivselt kuulus Põltsamaa Rootsi võimu ajal (ja veel Vene võimu all kuni Pärnu maakonnaga liitmiseni 1773. aastal) Tartu maakonna koosseisu.

Pikkamööda kosusid alev ja ümbruskond XVII sajandi alguse sõja- ja näljakoledustest. Viljakasvatus Põltsamaa lähikonnas sai uut hoogu

ning sajandi keskpaiku jätkus vilja juba ka väljaveoks. Oli kavatsusi alevisse manufaktuurset laadi ettevõtete (vasetagumistööstus ja muud) asutamiseks, kuid need ei teostunud. Tähtis sündmus oli rahvakooli asutamine 1680. aastal.

XVII sajandi kestel kasvanud rahvaarv hakkas sajandi lõpul uuesti kahanema. 1695.—1697. aasta näljahäda tabas eriti rängalt just Kesk-Eestit. Põltsamaa kihelkonnas suri kahe aastaga 2037 inimest, s. o. umbes kolmandik kihelkonna elanikkonnast. Uusi kannatusi tõi 1700. aastal puhkenud Põhjasõda.

Sõja algul valisid Rootsi võimud Põltsamaa oma suure moonalao asukohaks. Lao täitmise tähendas korduvaid vilja ja muu moona võtmise kohalikelt talupoegadelt, pealegi tõi vägede varustamine lao kaudu neile ka raskeid veokohustusi. Nähtavasti ammutati moonaladu tühjaks juba talvel 1700/01, kui Rootsi peaväed olid Laiusel talvekorteris.

Moona andmisest ja veokohustusest veelgi rängem oli sõjateenistuskohustus. Eesti talurahvast värvati nii maamiilitsasse kui ka regulaarvägedesse. Esimest pidi lubaduse kohaselt kasutatama ainult talupoegade endi kodukohtade kaitseks, kuid tegelikult anti maamiilitsale laialdasi sõjalisi ülesandeid. Põltsamaa maamiilitsa pataljon, mis loodi 1701. aasta jaanuaris, muudeti hiljem regulaarväeosaks. 1704. aastal võttis pataljon osa Tartu kaitsmisest Vene vägede vastu. Linna vallutamisel langesid paljud talupoegadest sõdurid sõjavangi. Vene võimud lubasid neid kodukohtadesse tagasi pöörduda. Rootsi vägede koosseisu jäi üksikuid Põltsamaa ümbruse talupoegi (näiteks oli ooberst Stackelbergi rügemendis 1706. aastal 9 Põltsamaa kihelkonna talupoega).

Kõige rohkem kannatas aga Põltsamaa piirkond otseste laastamiste all, Vene väed püüdsid Rootsi sõjajõudude moonastamist võima-

tuks muuta ning teostasid seetõttu korduvaid rüüsteretki. Põltsamaa ümbrusse tungisid vene-lased esmakordselt 1702. aasta juuli lõpul. Laastati peamiselt Kurista mõisa ja selle lähedasi alasid, Põltsamaa alevisse Vene väed too-kord nähtavasti veel ei jõudnud. 1703. aasta septembris põletasid aga feldmarssal Šereme-tevi väed linnuse ja alevi täielikult maha, alles olevat jäänud ainult üks maja.

Pärast Tartu vallutamist Vene vägede poolt 1704. aastal jäi Põltsamaa pikemaks ajaks rinde-piirkonnaks. 1705. aasta mais viibisid alevis Vene sõjaväed, siis ründasid alevit rootslased, vahepeal uuesti ülesehitatud majad panid nemad põlema. Ümbruskonna talupoegadelt nõudsid moona mõlemad pooled. Selles olukor-ras tuli mõnikord ära anda ka viljaseeme ning järgmisel aastal jäid põllud sööti. Pöörde pare-musele tõi alles Vene vägede võit Poltaava lahingus 1709. aasta juulis, mis halvas Rootsi sõjalise aktiivsuse Eestiski. Pärast rootslaste lõplikku väljasurumist siinseilt aladelt 1710. aastal algas majanduse kosumine.

Kuid veel tuli üle elada raske katsumus: 1710.—1711. aastal tabas Eesti alasid must surm, katku-epideemia. Põltsamaa ümbruses oli taudi hävi-tustöö siiski veidi väiksem kui läänepoolseil aladel, eriti Tallinn—Pärnu joonel. Vastavalt sellele olid majanduselu edusammud järgnenud aastakümnel siin suuremad: mõisapõldudest oli 1720. aastal üles haritud Põltsamaal 50, Paju-sis 88, Võisikul isegi 100 protsenti.

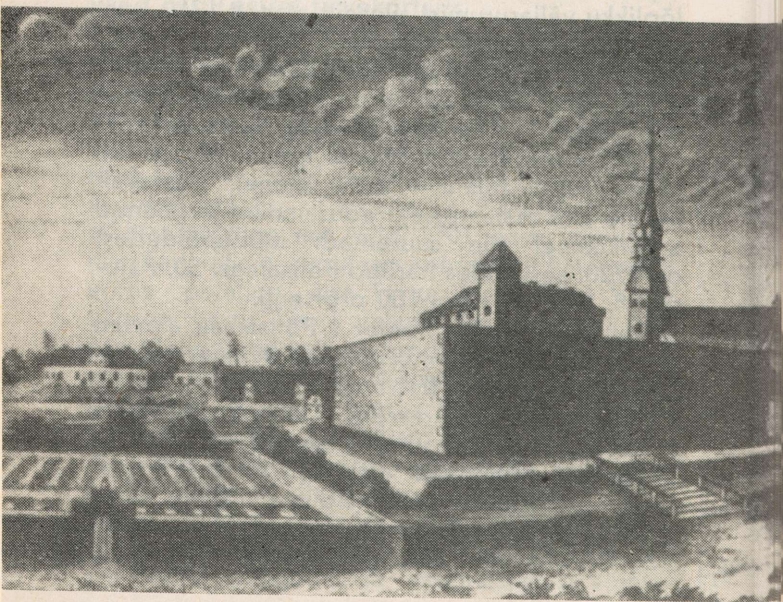
Samal aastal kinkis Peeter I Põltsamaa aleviku ja Vana-Põltsamaa mõisa koos 9 muu ümber-kaudse mõisaga (Nõmme, Võisiku, Pajusi, Kurista, Eistvere, Adavere, Lustivere, Kaliküla ja Tapiku) oma nõunikule Heinrich von Fickile. Seega jäi Põltsamaa alev samuti kui Rootsi võimu ajal suurfeodaali valdusse. Nälja-, sõja- ja katkuaegsete inimkaotuste korvamiseks tõi Fick Venemaalt 200 perekonda sõjavange

(peamiselt soomlasi) ning asustas nad Põltsamaa ümbruse küladesse. Enamik nendest (samuti nagu XVII sajandil Põltsamaa ümbrusse asunud soomlased) eestistus üsna lühikese aja jooksul. Elanikkonda tõi muudatusi ka talurahva pagemisliikumine: XVIII sajandi esimesest poolest on teateid niihästi talupoegade põgenemise kohta Põhja-Eestist Põltsamaa lähedusse kui ka vastupidi.

1771. aastaks oli Põltsamaa kihelkonna elanike arv tõusnud 6660-ni, kellest 6327 olid talupojad, 293 vabad kodanikud, 33 aadlikud ja 7 vaimulikud või nende perekonnaliikmed. Talusid oli kihelkonnas sel ajal 291, maatameeste onne 319.

Fick suri 1750. aastal, valduste pärijaks oli tema väimees major Woldemar Johann von Lauw (1712—1786). Viimane ei piirdunud mõisamajanduse arendamisega, vaid muutis Põltsa-

Põltsamaa
loss.
Kirikuk
vana t
mis eht
1751.

Kirikul
uus torn,
mis ehitati
1863. aastal

maa tähtsaks manufaktuurtööstuse keskuseks. Alev, kus Põhjasõja ajal hävinenud hooned polnud XVIII sajandi keskpaigaks veel täielikult uutega asendatud, hakkas sajandi teisel poolel jõudsasti kasvama. Hoonestus levis ka Põltsamaa jõe vasakule kaldale, elanike arv tõusis 500-ni.

1770-ndatel aastatel laskis Lauw Põltsamaa linnuse varemete asemele ehitada esindusliku, rokokoostiilis sisekujundusega kolmekorruselise lossi. Hoonel oli 42 tuba, neist 27 elutuba ja 3

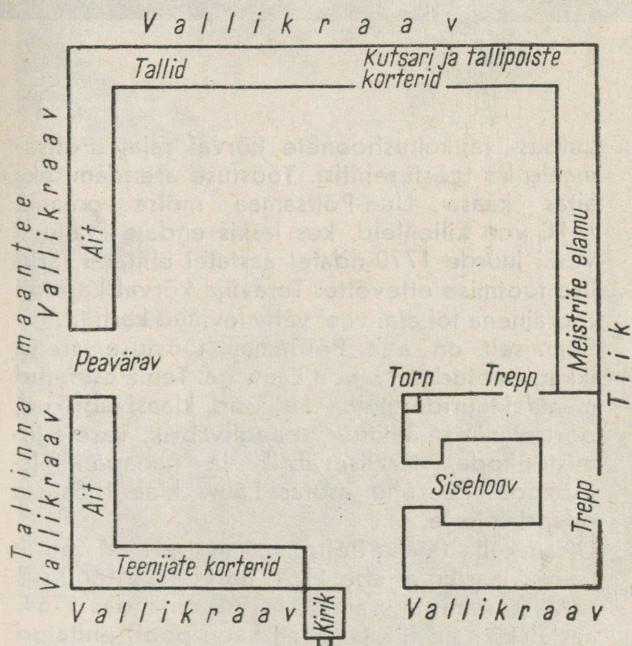

suurt saali. Tähtsaim ruum oli nn. marmorsaal, mis asus lossi lõunapoolse külje teisel korrusel. Saalide seinad kaeti kollase, roosa ja helesinise kunstmarmoriga. Seinte ja lae stukkdekoori põhimotiiviks oli rokokoostiilile iseloomulik orvand (voldistatud servadega lame lahtine teokarp); selle kombinatsioonid lindude, lilleõite ja -kimpude kujutistega ning allegooriliste putofiguuridega (tiivuliste alasti poisikeste kujudega) moodustasid kunstipäraseid rühmi. Teisal katsid seinu stukkraamistuses maalid, vabalt langevad draperiid, maskaroonid (lõustmaskid) ning teadust ja kunsti sümboliseerivad embleemid. Sisekaunistuste autor oli Berliinist kohalekutsutud väljapaistev marmori- ja stuki-meister Johann Michael Graff.

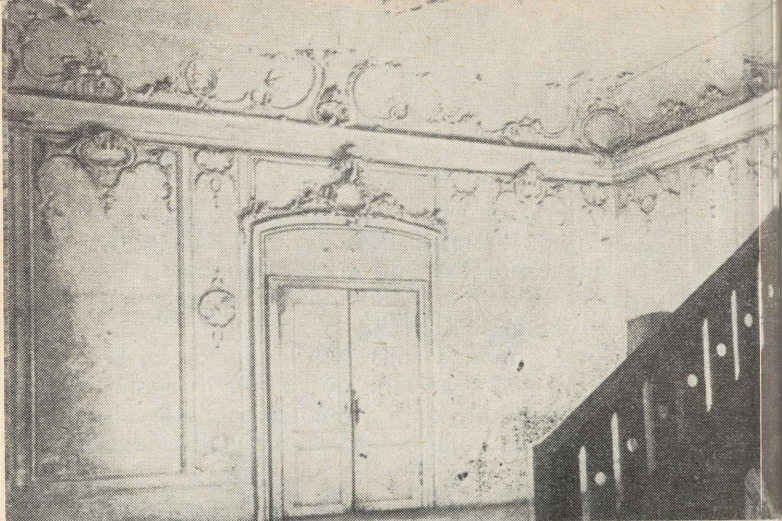
Pea-
sissekäik
Põltsama
lossi hoov

Loss koos pargiga muudeti suurejooneliseks arhitektuuriansambliks. Lääne-Euroopa ja Peterburi-lähedaste lossiparkide eeskujul kujundati stiilseks tervikuks jalutusteed, lehtlad, pärnarondeelid, põõsasiidid, tiigid, saareke jõekäurus, hiina sillakesed ja muud pargiosad. Lossis ja pargis korraldati midagi õukonnaelu taolist. Siin viibis külas ka Katariina II.

Kirik lossi kõrval valmis XVIII sajandi keskpaiku (torn 1751. aastal). Kiriku altariosa ehitamisel kasutati ära endise linnuse osaliselt säilinud ümartorn, mille müüri paksus ulatus nelja meetrini.

Põltsamaa ordulinnuse skits. Lossi mõõtmed: üldpindala 38×36 m; sisehoovi pindala 14×13 m; kõrgus 18,5 m; torni kõrgus 30 m; kindluse müüri kõrgus 8–10 m; müüri paksus 2–3 m. Linnuse müüri külje pikkus 120 m.

Luksus- ja kultushoonete kõrval rajati Põltsamaale ka tööstusehitisi. Tööstuse arendamiseks aitas kaasa Uue-Põltsamaa mõisa omanik J. H. von Lilienfeld, kes laskis endale kuuluva veski juurde 1770-ndatel aastatel ehitada tärglise tootmise ettevõtte. Teravilja kõrval kasutati toorainena tol ajal veel vähe levinud kartulit.

Peamiselt on aga Põltsamaa tööstuse areng ikkagi seotud W. J. von Lauw'ga. Tema asutatud manufaktuuride hulka kuulusid klaasivabrikud, portselanimanufaktuur, peeglivabrik, vasetagumistöökoda, tärglisevabrik ja nahaparkimistöökoda. Pearõhu aetas Lauw klaasitööstuse edendamisele.

Utsali külla (Vana-Põltsamaa mõisa alal) asutas Lauw klaasikoja juba 1761. aastal, see tegutses 1771. aastani. Suurema tähtsuse omandas 1764. aastal Törnale (Põltsamaalt kagu pool) ehitatud klaasiahi. Oskustöölised kutsuti Saksamaalt, 1771. aastal oli neid 20 perekonda. Esialgu valmistati peamiselt rohelisest klaasist pudeleid ja nõusid. Klaasitööstuse edasisele arendamisele

Endisav
Põltsamaa
lossi
sisevaade

asus Lauw pärast seda, kui ta oli 1771. aastal enda kätte rendile võtnud ka metsarikka Kärevere mõisa. Tõrna klaasiahi ehitati ümber ning kohandati aknaklaasi tootmiseks, Saksamaalt kutsuti veel uusi oskustöölisi. Valmistatud klaas oli kõrgekvaliteediline ning leidis kergesti ostjaid. Sellest innustatuna otsustas Lauw asuda ka peegliklaasi valmistamisele ning laskis 1782. aastal ehitada veel uue klaasiahju. Klaasi poleeriti vee jõul Kamaris, selle katmine elavhõbe-

daga ja peeglite raamimine toimus Põltsamaal. Peeglimeistrid olid välismaalased, peegliklaasi käsitsi lihvimisel töötasid esialgu vene oskustöölised. Pärisoriste talupoegade tööjõudu kasutati peamiselt metsa-, veo- ja muudel abitöödel. Tööliste üldarv Lauw' klaasi- ja peeglimanufaktuurides tõusis üle 200. Manufaktuuride finantseerimiseks kasutas ettevõtja laialdaselt riiklikku krediiti. Toodang turustati peamiselt Peterburis ja Riias.

Portselanimanufaktuuri asutas Lauw Põltsamaale 1782. aastal. See oli järglane esimesele eesti fajansi- ja portselanitööstuse ettevõttele, Tallinna apteekri Ficki poolt 1772. aastal asutatud ja 1782. aastal tegevuse lõpetanud manufaktuurile. Lauw' ettevõttes töötasid kolm saksa oskustöölist ja kolm eesti abitöölist, manufaktuur jätkas tegevust ka mõnda aega pärast Lauw' surma.

Vasetagumistöokojas vormiti ja töödeldi Uraalist toodud toorvaske, valmistati peamiselt mõisate viinaköökiudele vajalikke seadmeid. Lauw' ettevõttel oli üks viiest XVIII sajandil Eestis töötanud vasehaamrist. Nahamanufaktuuridest oli Põltsamaa ettevõtte omal ajal Eesti suurim. Tärglase valmistamiseks asutas Lauw lisaks Lilienfeldi manufaktuurile Põltsamaa lähedusse veel teise tärglase valmistamise ettevõtte. Eri-nevalt Lilienfeldi «vabrikust» kasutati Lauw' omas toorainena ainult nisu.

Kõige suurejoonelisemalt oli Lauw' manufaktuuridest kavandatud peeglimanufaktuur, kuid loodetud kasumi asemel hakkas see ettevõtte andma kahjumit. Omanik ei olnud suuteline ettevõtet asjatundlikult juhtima. Kamaris poleerimiseks kasutatud liiv polnud selleks kõige sobivam, peeglite läige jättis soovida ning seetõttu oli ka ostjaskond väiksevõitu. Suur osa peegleist purunes nende vedamisel mööda ebatasaseid teid. Loodetust vähem andsid tulu ka Lauw' teised manufaktuurid ja mõisad. Ette-

Koht
Kuningamäel, kus
XVIII
sajandil
asusid
trükikoda,
haigla ja
apteek

võtja eluviis oli aga üliluksuslik ning surma eel jõudis ta pankroti lävele. Vana-Põltsamaa mõis läks oksjonile 1794. aastal. Selle hind kujunes üsna erakordseks: hoonete väärtus hinnati 54 000 rublale (sellest uus loss 37 000), majandusinventar koos manufaktuuride sisseadega 167 000 rublale.

Sügavaid jälgi on Lauw jätnud Põltsamaa ter-
vishoiuludesse ja kultuuriellu. 1766. aastal
asutas ta Kuningamäele haigla ning kutsus sinna
arstiks Greifswaldis arstiteaduse doktori kraadi
omandanud Peter Ernst Wilde (1732-1785).
Viimane omakorda asutas haigla juurde mediti-
siinikooli, kus õppis nii eesti kui ka saksa rahvu-
sest noori. Põhiainetena õpetati anatoomiat,
füsioloogiat ja keemiat, muu hulgas pidid õpi-
lased omandama ravimite valmistamise oskuse.
Veelgi tähtsam on, et Wilde rajas 1766. aastal
Põltsamaale ka apteegi (see oli esimene maa-
apteek Eestis) ja trükikoja. 16-aastase vaheajaga
(1803—1819) on apteek tegevust jätkanud
tänapäevani.

Põltsamaa trükikoda oli tol ajal Venemaa kuues
(trükikodasid oli veel Moskvast, Peterburis, Kiie-
vis, Riias ja Tallinnas). Ruumid leiti Kuningamäe
karjamõisa meiereis Põltsamaa külje all (selle

asukohta on nüüd asetatud mälestuskivi). 1770. aastal müüs Wilde trükiseadmed Lauw'le, kolm aastat hiljem tabas trükikoda tulekahju. Möödus üheksa aastat, enne kui Põltsamaal saadi uuesti raamatuid trükkida. Taastatud trükikoda tegutses 1789. aastani, mil uus omanik M. G. Grenzius selle Tartusse üle viis. Põltsamaa trükisõna varasem ajalugu jaguneb seega kahte järku (1766—1773 ja 1782—1789), tähtsam on neist esimene.

14 aasta jooksul trükiti Põltsamaal 16 eesti-, läti- ja saksakeelset teost. Nende seas on J. Lange «Täielik saksa-läti ja läti-saksa sõnaraamat» ja muid väärtuslikke raamatuid. Kultuurilooliselt kõige tähtsam väljaanne oli eesti perioodilise trükisõna esikteos, P. E. Wilde ajakiri «Lühhike õppetud, mis sees monned head rohhud ning nouud teäda antakse . . .».

Seda ajakirja ilmus 41 neljaleheküljelist numbrit. Väljaande aluseks oli Wilde «Eine arztliche Anweisung für den Landmann», mille tõlkis eesti keelde Põltsamaa pastor, väljapaistev teadlane ja publitsist August Wilhelm Hupel (1737—1819). Valdava osa ajakirja sisust moodustasid arstlikud nõuanded, kuid eesti perioodika esiklapse haare oli siiski pealkirjas lubatud laialdasem. Üsna ulatuslikult hõlmati agronoomia ja talupoja üldise elukorralduse valdkonda kuuluvaid küsimusi. Talupojale anti mitmekülgsed head nõu mõistlikuks majapidamiseks, propageeriti kartuli-, aedvilja-, puuvilja- ja kodulinnukasvatust ning elamute hügeeniliste olude parandamist, võideldi ebause ja joomarluse vastu. Peale vaimulike raamatute soovitati lugeda ka ilmalikku kirjandust. Autorit (või autoreid) iseloomustab humanistlik hoiak, erinevalt toleaeegse trükisõna valdavast osast avaldatakse tunnustust pärisorjusse surutute vaimsetele võimetele.

Iseloomulik on pöördumine lugeja poole ajakirja esimeses numbris. See kõlab:

«Armas Sõbber! Ärra panne immeks, et ma sind ommaks Sõbbraks hüan, sest et ma kül tean, et minna ep olle nenda kui sinna pärris-orjaks waid pri Innimesseks sündinud ning et minna palju ausam sind ollen, siiski ei tahha minna selle tühja Wahhe peale uhke olla ehk suur; ma tunnen ehk moistan tõesti, et sinna olled innimenne ni hästi kui minna, ning et meie selle pärrast keik ühhesuggused olleme.»

Valitsev feodaalne ideoloogia ei jätnud ajakirjale siiski oma pitserit vajutamata: õigustatakse seisuslikku ebavõrdsust, kutsutakse üles jumalakartlikkusele ja oludega rahuldumisele. Väljaanne levis peamiselt Põltsamaa kihelkonnas ja naaberkihelkondades, kuid ta tähtsus oli tõeliselt üle-eestiline. Lätile oli ligikaudu samasugune tähtsus ajakirjal «Latviešu ārste» («Läti Arst»), mis ilmus Põltsamaal aastail 1768—1769. Wilde käsikirja tõlkis läti keelde Riia kindral-superintendent Jakob Lange.

Wilde töödest ilmusid Põltsamaal saksa keeles «Liivimaised käsitlused rohuteadusest» («Lief-ländische Abhandlungen von der Arzeney-wissenschaft», 1766; teine täiendatud trükk 1782), teos rõugepanemise kohta (1769), «Arzeneybuch...» (1771) ja «Praktiseeriv maa-arst» («Der praktische Landarzt», 1773). «Arzeneybuch'i» eestikeelne tõlge Hupeli sulest ilmus originaaliga samal aastal pealkirja all «Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtvad tõbbed ärraarwada ning parrandada».

Veel suurem kultuurilooline tähtsus kui Wildel on Hupelil. Ta sündis Saksimaal Buttelstedti linnakeses, õppis Jena ülikoolis ja tuli aastal 1757 Baltimaale. Ligikaudu poole sajandi kestel (aastast 1766 kuni XIX sajandi teise kümnendi keskpaigani) Põltsamaal viibides lõi ta teadusalased sidemed ligikaudu saja korrespondendiga Eestis ning mitme kaugema keskusega (Peterburi, Riia, Jena jt.). Hupel on töötanud Eesti geograafia ja ajaloo, eesti etnograafia

ja rahvaluule, eesti keele ja balti-saksa murde tundmaõppimisel, ta rajas Eesti-uurimise ja kodu-uurimise Eestis.

Põltsamaa teadusekeskuseks muutja peateos on kolmeköiteline «Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaalt» («Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland», 1774—1782) koos 1789. aastal ilmunud täiendusköitega «Riia ja Tallinna asehaldurkonna praegune valitsemiskord» («Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Statthaltschaft»). Need neli köidet kokku on väärtuslik teatmeteos, mis on hädavajalik kõigile, kes tunnevad huvi Eesti XVIII sajandi olude vastu.

Töö koostamisel kasutas Hupel meetodit, mis tundub üsna tänapäevasena. Ta saatis laiali sadakond või rohkem ankeeti ning sai teda huvitavate küsimuste kohta vastuseid ligikaudu 100 korrespondendilt. Kirjasaatjaid leidis kõigis Eesti maakondades, kõige tihedamalt oli neid Põltsamaa ümbrusest. Võimaldus kirjutada teos, mis annab ülevaate omaaegsest administratiivsest jaotusest, maaomandist ja majanduselust, Eesti ja Põhja-Läti eri paikadest ja nende ajaloost, eesti ja läti rahva eluviisist, kommetest ja keelest.

Hupeli teine tähtsaim teos on 1780. aastal ilmunud «Eesti keele mõlema peamurde — tallinna ja tartu murde õpetus ühes täieliku sõnaraamatuga» («Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte — den revelschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch»). Erinevalt varasematest autoritest vaatab Hupel murdeid võrdväertuslikena ning püüab esile tõsta just seda, mis neid ühendab. Hupeli töö aitas kujundada tärkava eesti kirja-keele üldilmet. Sellest täielikum ja parem Wiedemanni sõnaraamat ilmus alles 89 aastat hiljem. Vahepeal avaldas Hupel oma teose 1818. aastal teises, täiendatud trükis. Esimeses trükis leidis 17 000, teises 20 000 eestikeelset

sõna. Kohanimesid on Hupeli sõnaraamatus isegi rohkem kui Wiedemannil. Põltsamaa kultuuritegelasel on teeneid ka eesti vanasõnade ja kõnekäändude talletajana. Ta oli varasemaid eesti rahvaluule uurijaid (vt. lk. 76).

Hupelit huvitasid ka balti-saksa murre ning selle suhted teiste keeltega, eriti eesti ja läti keelega. Ta sedastas, et nendest on balti-saksa murdesse tunginud peamiselt põllumajandusalaseid sõnu. 1795. aastal avaldas Hupel teose «Liivi- ja Eesti maal kõneldava saksa keele sõnastik» («Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland»). Ajaloolastele pakuvad huvi Hupeli toimetatud sarjad «Põhjamaa segakogumik» («Nordische Miscellaneen», 28 vihikut, 1781—1791) ja »Uus Põhjamaa segakogumik» («Neue Nordische Miscellaneen», 18 vihikut, 1792—1798), kus leidub täiendavat materjali Baltimaade looduse ja ajaloo ning omaaegsete agraarsuhete kohta. Nendes töödes on mõnevõrra käsitletud ka Baltimaade naaberalasid, näiteks sisaldab «Põhjamaa segakogumiku» kaksikvihik 13/14 Ingerimaa kirjelduse.

Lisaks eelnimetatule on Hupel avaldanud veel põllumajanduslikke käsiraamatuid ning filosoofilisi ja teoloogilisi töid ning teinud kaastööd J. H. Rosenplänteri ajakirjale «Lisandeid eesti keele täpsemaks tundmiseks» («Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache») ja Jenas ilmunud väljaandele «Allgemeine Literatur-Zeitung». Tartu ülikool valis Hupeli oma audoktoriks.

Arvatavasti 1790-ndatel aastatel elas Põltsamaal Hupeli juures umbes kolm aastat Johann Christoph Petri (1762—1851), hilisem väljapaistev pärisorjusevastane publitsist. Saksimaal pastori pojana sündinud noormees saabus filosoofia magistrina 21 või 22 aasta vanuselt Eesti alale ning alustas tööd koduõpetajana ja -kasvatajana. Ta viibis mitmes paigas, suhteliselt pikemat aega peatus aga Põltsamaal. 1796. või

1797. aastal, pärast umbes 12-aastast Eestis ja selle lähistel elamist pöördus ta Saksamaale tagasi. Baltimaadel (sealhulgas Hupeli juures Põltsamaal) tosina aasta kestel kogutud muljed ja andmed said aluseks arvukatele publitsistlikele töödele. Kindlasti pakitses see, mis Petril oma lugejaile öelda oli, tal meeles juba Põltsamaal ja teistes Eesti paikades elades. Siinsed tsensuuriolud takistasid aga sotsiaalsetest suhetest nii kirjutamast, nagu see oli tõeäärane ja nagu seda soovis Petri.

Korduvalt on tähelepanu juhitud sellele suurele mõjule, mida avaldas Petri Garlieb Merkel — Liivimaa kõige tuntum pärisorjusevastane publitsist. See mõju on eitamatu ning ka Petri ise on kinnitanud, et ta soovis andmetega Eesti ala kohta vaid täiendada neid pärisorjusevastaseid teoseid, mida Merkel avaldas toetudes andmestikule Läti alalt. Merkeli mõju oli seega peamiselt ideeline, oma tööde koostamise meetodilt ja stiililt on Petri aga hoopis lähedasem Hupelile kui lennukale ja paatoslikule Merkeli. Hupeli mõju Petriale ei ole senistes uurimustes küllaldaselt rõhutatud, just selles — tema teoste metodoloogia väljakujundamises — avaldub aga Petri Põltsamaal viibimise ajajärgu üsna määrav mõju Petri kogu elutööle. Andmete kogumise ja täpsuse eest tundis ta samasugust vastutustunnet nagu Hupel. Läti akadeemik J. Zutis on märkinud, et Baltimaade olude tundmiselt ei jäänud Petri Hupelist milleski maha. Pildile, mida Merkel maalis pärisorjusest Balti kubermangudes, lisas Petri mitmeid uusi jooni. Et mõisnike liigkasuvõtlus viljalaenude andmisel talupoegadele oli pärisorjapidajate rikastumise täiendav vahend, märkas esimesena just tema. Petri neli tähtsamat teost on «Kirjad Tallinna kohta koos teadetega Eesti- ja Liivimaalt» («Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland», 1800), «Eestimaa ja eestlased» («Ehstland und die Ehsten», 1802), «Uued

pildid Põhjamaalt» («Neue Pittoresken aus Norden», 1805) ja «Uusim maaling Liivi- ja Eestimaa...» («Neuestes Gemälde von Lief- und Ehstland...», 1809).

Peamiselt Hupeli, Wilde ja Petri tegevusega ongi seotud Põltsamaa ajutine tõusmine Liivimaa tähtsaimaks kultuurikeskuseks Riia kõrval. Trükikoda viidi aga juba 1789. aastal Tartusse üle ning pärast Tartu ülikooli taasavamist 1802. aastal jäi Põltsamaa kultuurikoldena täielikult ülikoolilinna varju.

MAA-ASULAST LINNAKS

(XVIII sajandi lõpust 1940. aastani)

Isegi tähtsa kultuurikeskusena oli Põltsamaa vormiliselt tavaline küla. Kuid 1770-ndate aastate keskpaiku oli tal, nagu märgib Hupel oma «Topograafilistes teadetes», linna ilme. Seal oli «... kõiksugu kaupu suures vene poes, 27 elumaja, 31 muud hoonet, 500 elanikku, suur kivist kõrts — suurim terves kubermangus, mitu kullasseppa, kaks advokaati jm.» Ligikaudu samasuguseks jäi asula ka kogu XIX sajandi kestel. Rohkem kui 100 aasta jooksul — 1881. aasta rahvaloenduse ajaks — suurenes elanike arv ainult umbes 200 võrra, tõustes 708-le. Alates 1783. aastast jäi Põltsamaa administratiivsesse seosesse Viljandiga.

Vana-Põltsamaa mõisa omandas oksjonilt 1794. aastal ei keegi muu kui valitsejanna Katariina il isiklikult, ta kinkis selle kindral Aleksei Bobrinskile. Viimase tütar Maria, kellele mõis pärandina üle läks, oli abielus vürst Nikolai Gagariniga ning Gagarinite perekonna valdusse jäi Vana-Põltsamaa kuni Oktoobrirevolutsioonini.

Talurahva pärisorjuslik ekspluateerimine oli Põltsamaa ümbruses sama ränk ning mõnes osas ehk rängemgi kui mujal Eestis. Mõisnike vilja või viina Peterburi toimetamisel tuli kaks või

koguni kolm nädalat vooris olla. Sageli juhtus, et talupojad ei kannatanud nälga ja külma välja ning surid teel.

1802.—1803. aastal oli Adaveres, Imaveres, Rutikveres, Pajusil, Lustiveres ja teistes Põltsamaa ümbruse mõisates ulatuslikke talurahvarahutusi. Adavere talupoeg Kima Toomas väljendas talurahva üldise seisukoha: «Ja nii nagu meie härra tahab, ei saa see edasi minna ja kui meie selle juures vaikime, siis saavad meid meie lapsed ja lapselapsed needma.» Mõisniku ülekohtu peale kaebamiseks läksid Adavere pärisorjade saadikud 1802. aasta sügisel Riiga kuberneriga juurde, kuid arreteeriti seal. Nii suutsid ametivõimud vastupanu ajuti pidurdada, kuid 1803. aasta kevadel algasid talurahvarahutused uuesti.

Peamiseks vastupanu vormiks kujunes teoorjuse omavoliline vähendamine. Talupoegi suudeti mõisnike soovi kohaselt teotööle sundida alles pärast karistussalga kohalesaatmist. Pajusi, Adavere ja Lustivere külasse paigutati musketäripolgu roode. Rahutusi oli aga hiljemgi, näiteks 1805. aastal Lustiveres.

Manufaktuurtööstusel ei olnud pärisorjusliku korra tingimustes küllaldast turgu ning mitmed Lauw' asutatud ettevõtted kiratsesid juba tema eluajal. Püsivamalt juurdus Põltsamaa ümbruskonnas ainult klaasi- ja peeglitööstus.

Lauw' tegevuse peamiseks jätkajaks kujunes töösturite grupp, mille oli moodustanud Carl Philipp Amelung. Aastail 1792—1797 rajati Rõikale uus klaasitöötlemise ettevõte ja Meeskile kaks klaasiahju. Saksamaalt kutsuti kohale uusi oskustöölisi. Vabapalgalisele tööjõule lisandusid töölistena 60 Võisiku mõisa pärisorist talupoega, neid hakati kasutama ka mitmetel põhitöödel: peeglilihvijatest oli enamik kohapealt pärit. 1819. aasta talurahvaseaduse kehtestamisega muutusid ka senised pärisorist töölised vabapalgalisteks.

XIX sajandi esimesel veerandil oli Rõika-Meleski klaasi- ja peeglimanufaktuur Eesti ala suurim tööstusettevõte. 1806. aastal läks see Amelungi ainuvaldusse. 1822. aastaks tõusis tööliste arv 500-ni ja toodangu väärtus 180 000 rublani, aastas toodeti umbes 32 000 peeglit. Toodangut turustati kõigis Venemaa osades, peale selle veel Rootsis ja Ameerika mandril. Amelungi ettevõtte mõjutas ka tööstuse arengut Tartus: 1799. aastal asutati seal manufaktuur, mis hakkas tegelema peamiselt peeglite raamimisega.

XIX sajandi teisel veerandil kiirenes tehnika progress. Peegliklaasi käsitsi lihvimiselt mindi üle lihvimismasina kasutamisele. Rõika veehoidla rajamisega suurendati veejõud 200 hobujõuni. Manufaktuur muutus tõeliseks vabrikuks ning selle toodangu väärtus kasvas neljakordseks. Küttemetsa, toorainete ja toodangu transportimiseks Võrtsjärvel ja Suur-Emajõel hakati 1840-ndatel aastatel kasutama aurulaevu ja -paate; sellega saigi alguse aurulaevandus Eesti sisevetel.

Põltsamaa alevikus oli XIX sajandi esimesel poolel tähtsaimaks tööstusettevõtteks saeveski. Selle toodangu kasvule pani aga piiri metsapuudus ümbruskonnas.

Eesti talurahva seas levinud usulised liikumised, milles kaudselt väljendus protest rõhumise vastu, haarasid kaasa ka Põltsamaa ümbruskonna. Vennastekoguduse liikmeid oli siin juba XVIII sajandi keskpaigas, 1837. aastal kuulus kihelkonnas vennastekogudusse umbes 1000 inimest; kogudusel oli kolm palvemaja. XIX sajandi teisel kümnendil hakkasid aktiivselt tegutsema nõndanimetatud taevaskäijad. Nad püüdsid saavutada ekstaatilist meelemärkuseta seisundit, mille kestel hing taevasse pääsevat. Rõhujaille ennustasid nad pörgupiinu.

1840-ndatel aastatel omandas senistest usulistest liikumistest veelgi laialdasema ulatuse

õigeusku siirdumine. «Keisri usu» omaksvõtmi-sega loodeti saada maad ning vabaneda teo-orjusest. Talurahvarahutused levisid juba 1841. aastal, Põltsamaale majutati sel puhul rood sõja-väge.

Usuvahetusliikumine sai täie hoo 1845. aastal. Põltsamaa kihelkonna esimesed usuvahetajad olid 39 Lustivere talupoega, kes selle aasta 14. novembriks Pärnusse läksid, et end õige-usku salvimiseks üles kirjutada lasta. 1846. aasta kevadel asutati Põltsamaale õigeusu kogudus, kaks aastat hiljem sai see endale kiriku. Põlt-samaa preester V. Polistovski võttis talupoega-delt vastu kaebusi mõisnike peale, kahtlemata aitas see õigeusu kiriku populaarsusele omalt poolt kaasa. 1848. aasta kevadeks oli kihel-konnas usku vahetanud 1883 talupoega, neist 1090 meest ja 793 naist. Meeste ülekaal usuliste liikumistes tavaliselt aktiivsemate naiste üle näitab selgelt, et usuvahetuse eesmärgiks olid üsna maised taotlused.

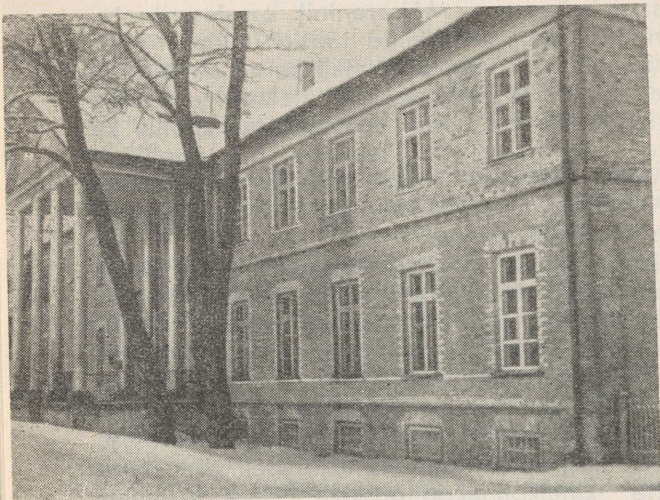
Õigeusku siirdunute suhtarvult (14 protsenti elanikkonnast) kuulus Põltsamaa kihelkond Lõuna-Eesti keskmiste hulka. Võrreldes naaber-kihelkondadega oli siin usuvahetajaid suhteli-selt rohkem kui Laiusel ja Kursis, kuid vähem kui Pilistveres ja Kolga-Jaanis. Talurahva eri kihid (talunikud, sulased, vabadikud) olid lii-kumises esindatud enam-vähem võrdselt. Põlt-samaa kihelkonna eri kogukondade vahel oii aga suuri erinevusi. Lustiveres vahetasid usku ligikaudu pooled talupojad, seevastu Tapikul ja Põltsamaa kirikumõisas ei leidunud ühtki õigeusku siirdujat.

Usuvahetus ei toonud talupoegadele mingit olukorra paranemist. Eriti julmad rõhujad olid Pajusi ja Tapiku mõisa omanik Eduard von Wahl ja Adavere mõisnik, keda rahvatraditsioon tun-neb Vana Mustana. Vana-Põltsamaa mõisas hakkas talurahva olukord 1850-ndate aastate lõpust, kui mõis läks kellelegi Fuchsile rendile,

isegi halvenema. Mõisarentnik kasutas rikastumiseks (tema aastatulud tõusid umbes 38 000 rublani) kõiki vähegi võimalikke vahendeid. Ta laastas mõisa metsad, tõstis talude renti ning nõudis talupoegadelt teotööd mõisapõllul ka veel pärast seda, kui teoorjus oli ametlikult kõikjal kaotatud. Kõige selle üle kaebasidki Põltsamaa talupojad oma 1869. aasta jaanuaris esitatud palvekirjas.

Senisest mõnevõrra teadlikuma vormi omandas talurahva klassivõitlus eesti rahvusliku liikumise kaudu. Põltsamaa ja selle ümbruskond kuulus rahvusliku liikumise peamiste levikualade hulka. Eriti tihedalt olid need paigad seotud liikumise keskse kavatsusega — Eesti Aleksandrikooli asutamisega. See idee küpses küll Holstres ja Tarvastus, kuid jõudis esmakordselt avalikkuse ette kihelkonnakooliõpetaja Hans Wühneri ettekande kaudu Viljandimaa kõstrite kokkutulekul Põltsamaal 19. juunil 1863. Põltsamaa pastor C. Maurach kui kohalik koolirevident oli esimesi, kellelt asutajad nõu küsisid. Esialgu ei laitnud see tüüpiline saksa pastor kavatsust küll täielikult maha, kuid asus hiljem siiski Eesti Aleksandrikooli vastu võitlejate esirinda.

Aleksandrikoolile rahakorjamise organisatsiooni Põltsamaa kihelkonna abikomitee asutati 1872. aastal, 1881. aastal lisandusid veel Põltsamaa aleviku ja Pajusi valla abikomitee. 1876. aastal toimus Põltsamaal peakomitee ja abikomiteede esindajate koosolek, kus arutati vahendeid koolile rahakorjamise intensiivistamiseks. Mitmed sellekohased ettepanekud pörkasid aga kohalike võimumeeste vastupanule. Põltsamaa kihelkonna A. (vist Adavere) vallas ajasid nad ajalehe «Virulane» teatel nurja peo korraldamise, mille sissetulek pidi minema Aleksandrikooli fondi. Hoolimata takistustest arenes rahakogumine siiski edukalt. 1883. aastani koguti Põltsamaa kihelkonnast ligi 1500 rubla, keskmiselt elaniku kohta 10,6 kopikat. Eriti tulemusri-

Pöggelmanni-
nimelise
maakutse-
kooli
(aastail
1888—1906
Eesti
Aleksandri-
linnakooli)
hoone

kas oli rahakorjamine Põltsamaa alevikus. Ehkki aleviku abikomitee sai tegutseda ainult lühikest aega, kogus ta 263 rubla, s. o. 37,1 kopikat elaniku kohta. Kõigist Eesti asulatest oli rahasumma ühe elaniku kohta kõrgem ainult Kärđlas.

C. R. Jakobsoni «Sakalat» telliti 1880. aastal Põltsamaa kihelkonnas 93 eksmplari; iga 1000 elaniku kohta oli 6,7 tellijat. Seegi oli oma aja oludes üsna kõrge näitaja. «Sakala» levis käest kätte ning ühte ajaleheeksemplari loeti tavaliselt mitmes taluperes. Jakobsoni ajalehe kaastöölisi oli kihelkonnas 17, üks iga 812 elaniku kohta.

«Sakala» populaarsusest võib järeldada, et enamik põltsamaalastest toetas kindlalt Jakobsoni ning tema mõttekaaslaste ja järglaste demokraatlikke taotlusi, asudes eesti rahvusliku liikumise kahe suuna võitluses jakobsonlaste poole. Aleksandrikoolile rahakorjamise Põltsamaa aleviku abikomitee esindaja kirjutaski

25. veebruaril 1883 alla kirjale, millega nõuti J. Hurda tagandamist rahakorjamise organisatsiooni presidendi kohalt. Hurt omalt poolt vastas sellele peakoosolekul sama aasta 23. juunil ettepanekuga Põltsamaa aleviku abikomitee, ehkki see oli rahakorjamisel edukalt tegutsenud, hääleõigusest ilma jätta. Ettekäändeks oli, et komitee koosseis olevat liiga väike. Koosolek lükkas Hurda ettepaneku kui põhjendamatu tagasi.

Põltsamaa oli Eesti esimene maa-asula, kus loodi vabatahtlik tuletõrjeühing. Enne selle ellukutsumist 1867. aastal olid Eestis tuletõrjeühingud loodud ainult Tallinnas, Tartus ja Pärnus. Järgmine maa tuletõrjeühing rajati alles üheksa aastat hiljem Lihulas.

Talude pärisekstmine arenes Põltsamaa kihelkonnas aeglasemalt kui Lõuna-Viljandimaal, kuid hoogsamalt kui Põhja-Eestis. 1881. aastaks

Põltsamaa
vaba-
tahtliku
tuletõrje-
ühingu
maja

oli enamik taludest (820 1492-st) päriseks ostedud. Põllumajanduse arengu üheks iseärasuseks oli siin üle-eestilisest keskmisest tunduvalt suurem hobuste arv ühe pinnaühiku kohta. Põitsamaa kandis oli sageli oma hobune isegi sulasel.

XIX sajandi lõpul avaldasid põltsamaalased vastupanu mõisnike patronaadile pastorite ametissemääramisel. 1895. aastal aeti nurja senise pastori C. Maurachi sugulase F. Sintenise ametisseõnnistamine. Kirikus asetleidnud korrarikumiste tõttu suleti see mõneks ajaks. Ja kui patroon von Wahl püüdis järgmisel aastal pastoriks õnnistada V. Wittrocki, oli kogudus sellegi vastu. Ei aidanud ka politseinike kohalekutsumine uue pastori kaitseks, kirikus oli korduvaid kähmlusi. Vastupanu osutamise eest ametivõimudele arreteeriti kümme isikut, nende seas ka naise. Eriti aktiivne ja järjekindel võitluses patronaadi vastu oli Ann Mihk (Sikuti Ann). Wittrock lõpuks küll õnnistati ametisse, kuid 1900. aastal saavutati siiski tema tagandamine.

1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal olid sündmused Põltsamaal ja Põltsamaa ümbruses sama laadsed nagu mujalgi Eestis.

Lustiveres algasid revolutsioonilised väljaastumised juba 1905. aasta märtsis. Rentnikud nõudsid rendimäära alandamist poole võrra, mõisatöölised töötasu tõstmist. Ümbruskonna mõisnikud sattusid sellest suurde ärevusse. Lustivere mõisa omanik oli sunnitud mõisamoona-kate nõudmistele vastu tulema ning nende töötasu suurendama 5 rukki- ja odrapuuda võrra. 1905. aasta juunis levitati Põltsamaa ümbruses hektograafil paljundatud lendlehti, mis sisaldasid sotsiaaldemokraatlikke ideid. Lendlehed kandsidki allkirja «Põltsamaa Sotsiaaldemokraatlik Ühing». Sellise organisatsiooni olemasolu ei ole siiski tõestatud, nähtavasti kasutasid üksikisikud, kes arusaadavatel põhjustel ei saanud

lendlehtedele oma nime alla panna, ülmärgitud kogunimetust oma pseudonüümina.

Lustivere ja Põltsamaa talupoegi võttis osa Puurmanis 15. detsembril peetud rahvakoosolekust. Esimese revolutsioonilise talurahvakoosoleku Pajusi vallas kutsus kokku Kalanast pärit Jaan Valkmann. Nõuti mõisnike eesõiguste kärpimist, emakeelset kooli ja usuõpetuse tundide arvu vähendamist. Teedetegemisest otsustati seni loobuda, kuni vastav kohustus on pandud ka mõisnikele.

Revolutsiooniline liikumine haaras kaasa ka eesti õppekeelega Aleksandrikooli asemel 1888. aastal Kaarlimõisas avatud Aleksandri-linnakooli õpilasi ja õpetajaid. 28. novembril esitasid õpilased õpetajaile märgukirja, milles nõuti usuõpetuse muutmist vabatahtlikuks õppeaineks ning õpilaste õiguste suurendamist. Kooli õppenõukogu võttis õpilaste nõudmised vastu ning jättis usuõpetuse üldse tunnikavast välja.

Koos Kamari talupoja August Martinsoniga korraldasid mõned Aleksandri-linnakooli õpilased 16. ja 19. detsembril miitingud, mille eesmärgiks oli revolutsiooniline propaganda talurahva hulgas. Enne õppesemestri lõppu organiseeriti pidulik piiblitlugude ja katekismuste põletamine. Nende sündmuste tagajärjel sulgesid tsaarivõimu esindajad 1906. aasta jaanuaris Aleksandri-linnakooli.

Vahepeal oli Põltsamaale jõudnud karistussalk. Külmal talvepäeval käsutati kõik Pajusi, Lustivere ja Võisiku valla 16—60 aasta vanused mehed kella 12-ks Põltsamaa lossi. Et talumehed kindlasti kohale tuleksid, levitati kuul dust, et loetakse ette keisri uus manifest. Sisse lasti Tallinna maantee poolsest väravast. Kui rahvast murruna kohale oli tulnud, suleti värav ootamatult. Ühtlasi ilmusid nähtavale peksupingid ja vitsakimbud. Kohalike mõisnike eestvõttel koostatud otsuse kohaselt viidi üheksa

meest Viljandisse mahalaskmisele, paljudele anti Põltsamaa lossi hoovil kuni 250-hoobine peksukaristus. Peksa said kõik ümbruskonna aktiivsemad revolutsioonitegelased, sealhulgas Jaan Valkmann, Uue-Põltsamaa valla sekretär Hans Jürgens ning Umbusi mees Joosep Mart-sik. Põltsamaa kellasel Jürgensil õnnestus end varjata ning hiljem Soome põgeneda.

Talurahva käärimine jätkus Põltsamaa ümbru-ses ka reaktsiooniaastail. 1909. aasta mais vali-sid Kaavere mõisa töölised endi seast 20 esin-dajat, kes läksid mõisavalitseja juurde ning nõudsid palga tõstmist ja töötingimuste paran-damist. Nõudmiste tagasilükkamisele järgnenud streik suruti maha politsei kaasabil, osa streiki-jaist anti kohtu alla.

Reaktsiooniaastail tugevnes eesti maakodanlus. Selleks aitas kaasa põllumajanduslik kooperat-sioon, mis hõlmas eelkõige jõukaid talusid. Järjekorras teine eesti ühispäimatalitustest asu-tati 1909. aastal Põltsamaa kihelkonnas, Ima-veres. Järgmisel aastal avati piimatalitus ka kihelkonnakeskuses. Piimkarjanduse areng Eesti alal jõudis käesoleva sajandi alguskümnenditel just Põltsamaa ja Pilistvere ümbruses kõige kau-gemale. Pajusil ja Tapikul valmistati Peterburi turu jaoks juustu, kohupiima ja hapukoort, võid saadeti ümbruskonna meiereidest ka välismaale. Põltsamaa kujunes tähtsaks laadakohaks.

1917. aasta revolutsioonisündmustest oli Põlt-samaa ümbruses samuti kui teistes maapiirkon-dades tähtsaim mõisate ülevõtmine. Seda juhti-sid bolševike ettepanekul moodustatud kohali-kud valla- ja mõisakomiteed. Vana- ja Uue-Põltsamaal asuti mõisakomitee moodustamisele Tallinnast tulnud agitaatorite ettepanekul. Vana-Põltsamaa mõisakomitee esimeheks (mõi-savanemaks) valiti Jakob Saamer, Uue-Põltsa-maa mõisakomitee esimeheks Mart Lillevere (hilisema külanõukogu esimehe, bandiitide poolt mõrvatud Martin Lillevere isa). Pajusi

vallakomitee (esimees rendikohapidaja Ants Koller) juhtimisel võeti üle Pajusi, Rutikvere ja Tapiku mõis.

Põltsamaale oli paigutatud kodanliku 1. Eesti polgu 8. rood. Üsna suur osa selle sõjaväelastest hoidis aga töörahva poole. Omavahelised hõorumised lõppesid sellega, et punakaardisalk, mille oli kohapeal organiseerinud rühmaülem Aleksei Heints, võttis kodanluse poolele jäänud ohvitseridelt ja sõduritelt relvad ära. Kodanliku väesalga desarmeerimise ettevalmistamiseks käis Põltsamaal Eesti Sotsialistlike Sõjaväelaste Nõukogu liige Oskar Rütli.

Saksa okupatsioonivägedele osutasid punakaartlased vastupanu ning põhjustasid nende seas kaotusi. Okupatsioonivõimu kindlustumisele 1918. aasta veebruari lõpul järgnes metsik terror. Vana-Põltsamaa mõisavanem Jakob Saamer poodi Põltsamaa kiriku juures kasvava puu külge, kiriku kõrval lasti maha Hugo ja Kristjan Gutman Pisisaarelt ning Adavere mees Okas. Mart Lilleverel õnnestus end metsas varjata. Arreteeritud oli nii palju, et Põltsamaale rajati vangilaager. Vange saadeti sealt edasi Viljandisse ja Pärnusse, kuid ajutiselt ulatus nende arv kohapealgi 50-ni. Põltsamaal peeti kinni ka Rõika punakaartlasi, kes olid püüdnud takistada nõukogude võimu kukutamist.

Kui Saksa okupatsiooniväed 1918. aasta novembris Eestist lahkuma hakkasid, läks võim eesti kodanlusele. Selle sõjajõududena asusid Põltsamaa ümbrusse 600—700-meheline 2. jala- väepolk ja Kaitseliidu üksused.

Eesti vabastamiseks pealetungi alustanud Punaarmee väeosad jõudsid 23. detsembril Jõgevale ning alustasid sealt 27. detsembril edasi- liikumist Aidu—Põltsamaa suunas. Selles rindelõigus tegutsesid 3. Soome kommunistliku polgu ja 49. kütipolgu osad. 27. detsembrist 1918 kuni 4. jaanuarini 1919 oli Aidu ümbruses kor- duvalt lahinguid. Sadukülas purustasid Puna-

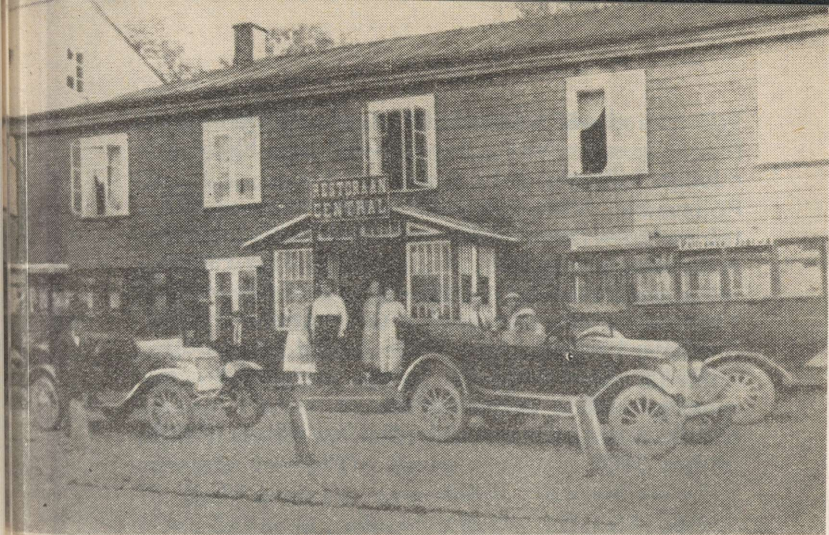
armee üksused Kaitseliidu salga, kuid edu arenada ei suudetud. Seoses eesti kodanluse sõjajõudude üldpealetungiga interventide toetusel, mis algas 7. jaanuaril, tuli Punaarmeel taanduda ka Põltsamaa lähistelt.

Eesti kodanlus teostas oma klassivõimu kindlustamiseks maareformi. Kasuks tuli see eelkõige kodusõjast kodanluse poolel osavõtnutele. Paljudele kehvtalurahva esindajaile keelduti maad andmast. Iseloomulikud on Põltsamaa küljealuse Võisiku valla volikogu protokollid. Johan Saavani, Tõnis Sagari, Marie Roosilehe ja Aleksander Oti maasaamistaotlused lükati tagasi põhjendusega, et neil «pole varanduslist jõudu maa võtmiseks». Rahuldamatata jäeti ka nende maaproletaarlaste soovid, kes olid varem elatise hankimiseks põllutöö kõrval ka käsitööga tegelnud: Aleksander Vanikvere, Andres Kotsari, Peeter Pullisaare ja Anton Kaasiku kohta märgiti, et nad «polnud senist elu tähele pannes loomu poolest põlluharijad, vaid käsitöölised».

1920. aastal sai tegelikult juba sajandeid alev olnud Põltsamaa lõpuks alevi õigused ka juriidiliselt. Alevivalitsuse esimene koosolek peeti 25. aprillil. Alevi ja ümbruskonna valdade piirid määrati aga lõplikult kindlaks alles järgmisel aastal.

Põltsamaa edasise kasvu seisukohalt tähtis sündmus oli Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse (lühendatult ETK) Põltsamaa Tehaste asutamine 31. detsembril 1920. Sel kuupäeval sõlmitud lepinguga sai ETK enda valdusse Vana-Põltsamaa mõisa viinavabriku, õlleköögi ja loomapidamishooned. ETK Põltsamaa Tehastele oli algusest peale iseloomulik tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise ühendamine. Koos veini, piirituse, kamajahu ja viljakohvi valmistamisega tegeldi ka aianduse, piimanduse ja tõuaretustööga.

Tootmise kasv ETK Põltsamaa Tehastes põhjus-

Esimesed
autod
Põltsamaal
(1922. a.)

tas ka Põltsamaa alevi kasvu. Pärast ligi poolteise sajandi pikkust vaheaega muutus Põltsamaa uuesti väikeseks tööstuskeskuseks. 1925. aastal hakkas ilmuma kohalik ajaleht — «Põltsamaa Teataja». Ja aasta hiljem — 1926. aastal — muudeti kuue aasta eest alevi õigused saanud asula juba linnaks.

Linn ei tohtinud jääda elektrita, seetõttu hakati hoolitsema väikese, kodusõja ajal ehitatud elektriijaama asendamise eest suuremaga. Uus elektriijaam valmis 1929. aastal, kuid sellegi võimsus oli ainult 66 kilovatti ning elektrimure jäi pidevalt päevakorraks. Mõnevõrra parandas olukorda alles Leie—Põltsamaa elektriliini ehitamine 1929. aastal.

Põltsamaa tööstusliku arenemisega kaasus klassivahekordade teravnemine. Kesk-Eesti väikelinn oli osaline ka töölisklassi relvastatud väljaastumises — 1924. aasta 1. detsembri ülestõus. Võitluse ettevalmistustest tunnistab Luhä t. 7 asuva maja seinale paigutatud mälestustahvli tekst: «Siin toimus 30. novembril 1924. a. Aleksei Miku korteris põrandaalune koosolek,

51

kus töötati välja ülestõusu plaan Põltsamaal.»
Plaan jäi ellu viimata seoses ülestõusu lüüasaa-
misega Tallinnas.

Põltsamaa tähtsaimat tööstusettevõtet — ETK
tehaseid — tabas 1928. aastal tulekahju. Pärast
seda lõpetati piirituse, kamajahu ja kohvi toot-
mine, seda rohkem hakati aga valmistama veini.
1930-ndate aastate lõpul tõusis aastane veini-
toodang 100 000 liitrini. 1936. aastal algas puu-
vilja- ja marjamahlade ning köögivilja- ja
muude hoidiste valmistamine.

Elanikke oli Põltsamaal kodanliku võimu lõpul
umbes 3000.

NÕUKOGUDE PÕLTSAMAA AJALOOST

(1940. aastast tänapäevani)

1940. aasta suve sotsialistliku revolutsiooni ajal
aktiviseerus ka Põltsamaa ja ümbruskonna töö-
rahvas. Kohaliku kommunistliku parteiorganisat-
siooni puudumise tõttu ei suudetud küll välja-
astumist organiseerida kohe revolutsiooni
alguspäeval — 21. juunil, kuid juba juuni
viimastel päevadel toimus Põltsamaal osavõtu-
rohke rahvakoosolek. Rongkäigus liiguti linna
parki. Kõnega esinesid parteiorganisaator
Oskar Abori Viljandist ning kohalikud aktivis-
tid Johan Vill ja Ernst Jürgen. Kohalviibijad
avaldasid J. Varese rahvavalitsusele usaldust
ning nõudsid otsustavaid samme ühiskonna
ümberkujundamiseks.

Sama kuu lõpul algas organiseerimistöö koha-
liku revolutsioonilise massiorganisatsiooni —
Põltsamaa Töolisühingu asutamiseks. Olukorras,
kus eri kutsealadel ei olnud veel oma ameti-
ühinguorganisatsioone, oli regionaalne töolis-
ühing mitmete ametiühingute algeoks. Selle
esimeheks valiti mölder Aleksander Puusepp,
abiesimeheks kingsepp Johan Vill, sekretäriks
muusikaõpetaja ja helilooja Ants Kiilaspea.

Lisaks töölisühingule Põltsamaa linnas asutati töörahva organisatsioon ka Põltsamaa vallas. Oma koosolekul 26. juunil 1940 otsustas vallavolikogu neile toetust määrata.

Revolutsioonilise suve tähtsaimate sündmuste puhul (Eesti kuulutamine nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks 21. juulil ja vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu 6. augustil) oli Põltsamaal uusi rahvakoosolekuid. 7. augusti kontsertmiitingul Põltsamaa pargis oli kohal umbes 1000 inimest. Pärast A. Möldri kõnet kiideti aplausiga heaks Eesti astumine Nõukogude Liidu rahvaste vennalikkusse.

25. juulil avaldati presidendi dekreet seniste maa-, linna- ja vallavolikogude tegevuse lõpetamise kohta. Kodanlike võimuesindajate asemel astusid uued, töörahva usalduse võitnud mehed ka Põltsamaa linna ja valla juhtimisele. 3. augustil sai Põltsamaa linnavanemaks Peeter Mölder ja tema abiks Jüri Järve, Põltsamaa vallavanema kohale asus 10. augustil August Liiv. EK(b)P Viljandi Maakonnakomitee koosolekul 29. juulil registreeriti vanu partei liikmeid ning võeti vastu uusi. Põltsamaalt endisi liikmeid ei registreeritud, uue liikmena võeti vastu Ernst Jürgen, kes oli tegelikult juba varem parteiga seotud. Tema revolutsiooniline võitlustee algas 1917. aastal, osavõtu eest 1924. aasta 1. detsembri ülestõusust mõisteti Jürgen kuueks aastaks vangi. Võitlusest nõukogude korra eest ei loobunud revolutsionäär ka pärast karistuse kandmist. 1940. aastal oli ta Põltsamaa energilisemaid uue elu ehitajaid ning nimetati sügisel parteiorganisaatoriks ja jaanuaris 1941 täitevkomitee esimeheks. Jürgen suutis enda ümber koondada laialdase aktiivi.

Esimesel nõukogude aastal asutati Põltsamaal ja ümbruskonnas mitmeid komsomoliorganisatsioone. Tugevamaid ja monoliitsemaid oli Põltsamaa keskkooli organisatsioon. 1940. aasta detsembris oli seal laekunud üle 90

sooviavalduse kommunistliku noorsooühingu ridadesse astumiseks, rahuldati aga ainult nende noorte (umbes 15) avaldused, kelle ustavuses nõukogude korrale võidi kindel olla. Algorganisatsiooni sekretäriks oli 1941. aasta märtsini (kinnitamiseni komsomoli vallakomitee sekretäriks) Hans Sammel, märtsist maini Heldi Kanter ja sealt peale Vaike Ange. Organisatsioon ei piirdunud uute ideede propagandaga keskkoolis endas: korraldati ka ettekandekoosolekuid, millest kutsuti osa võtma linna ja valla töörahvast.

Komsomoliorganisatsioone loodi ka väljaspool koole. Neid tekkis Adaveres, Lustiveres, Võiskul, Kõos, Kabalas ja teistes Põltsamaa-lähedastes maa-asulates. Komsomoli vallakomiteede sekretärid seati 1941. aasta märtsis ametisse kõigis Viljandi maakonna valdades. Võrreldes Põltsamaa keskkooli komsomoliorganisatsiooni tegevusega jäi Põltsamaa-lähedaste komsomolirühmade töö siiski vähem aktiivseks.

Koos pankade ja suuremate tööstusettevõtete üldise natsionaliseerimisega riigistati need alates 1940. aasta juuli lõpust ka Põltsamaal ja selle ümbruskonnas. Edukalt arenes maareformi teostamine. Viljandi maakonnas, mille koosseisu kuulusid ka Põltsamaa ümbruse vallad, oli 2. novembriks 1940 maad saanud 2941 maataimeest (98% sooviavalduse esitanuist) ja juurdelõikeid 2245 väikemaapidajat (87,1% soovi-jaist). Majadest natsionaliseeriti Põltsamaa linnas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 31. oktoobrist 1940 suurema kui 170-ruutmeetrise pinnaga hooned. Alates novembrist hakkasid töötajad saama tasuta arstiabi.

Esimese nõukogude aasta kestel varjasid klassivaenlased oma kavatsusi. Oma tõelise palge paljastasid nad pärast fašistliku Saksamaa kalalætungi Nõukogude Liidule 22. juunil 1941. Üheks natsionalistlike jõukude kogunemiskohaks kujunes Põltsamaale lähedane Umbusi soo.

Sinna tuli kokku endisi kaitseliitlasi ja teisi nõukogude korra vastaseid. Umbusi oli baasiks, kust korraldati retki nõukogude asutuste ründamiseks ning partei- ja nõukogude aktivistide tapmiseks.

Samal ajal algas nõukogude patriootide ridade koondumine. Võitlusgruppide loomist nõukogude korra kaitseks alustati Viljandimaa valdades kohe pärast sõja algust. Neisse astusid peamiselt kommunistid ja kommunistlikud noored. Võitlusgrupid ühendati Viljandimaa vabatahtlike pataljoniks (nimetatud ka hävituspataljoniks). Väljaõppeaeg jäi aga lühikeseks ning relvade hankimisel oli raskusi.

4. juulil leidis aset klassivaenlaste rünnak Põltsamaa täitevkomiteele. Hoonet, mille mitukümmend bandiiti igast küljest sisse piirasid, kaitseks kümme militsionääri ja hävituspataljoni võitlejat, kellel oli kokku ainult 5 vintpüssi ja mõni jahipüss. Telefoniühendus Viljandiga oli katkestatud, Paidest õnnestus siiski telefoni teel abi kutsuda. Umbes kell 11 õhtul jõudis kahe veoautoga kohale 50—60 Järvamaa hävituspataljoni võitlejat. Nad ei hargnenud aga õigeaegselt ning kandsid «metsavendade» kuulipildujatule läbi tõsiseid kaotusi. Mehise ja külmaverelise tegutsemisega suutsid hävituspataljonlased pataljonikomandör J. Pospelovi ja EK(b)P Keskkomitee Järvamaa voliniku P. Vendelini juhtimisel lahingusse siiski enda kasuks pöörde tuua. Peagi haaras vaenlasi paanika, nad põgenesid autosid ja mootorrattaid maha jättes. Kui oli kohale jõudnud ka 70—80 punaarmeelest, puhastati kogu linn vaenlastest. Lahingus Põltsamaa täitevkomitee juures kaotas Järvamaa hävituspataljon surnutena 5 ja haavatutena 9 meest. Põgenenud bandiidid jätsid maha 9 laipa. Lüüasaamine 4. juuli ööl ei pannud aga neid veel taltuma: kaks päeva hiljem tungisid bandiidid Võisiku vallamajja. Võitu pühitseda ei õnnestunud neil sealgi, 7. juulil

lõid eesti ja läti hävituspataljonlased bandiidid ka Võisikult välja.

Pärast meie vägede taandumist Viljandist 9. juulil jätkus Viljandi vabatahtlike pataljoni formeerimine Põltsamaal. 10. juulil jõudis sinna Võrumaa vabatahtlike salk. Võrumaalaste liitumisel kasvas Viljandimaa vabatahtlike pataljon umbes 400-meheliseks võitlusüksuseks. Enne osavõttu lahinguist Põltsamaa ümbruses koondati pataljon Roosna-Allikule.

Olukorras, kus Nõukogude armee 10. laskurkorpus oli tagasi tõmbunud Navesti jõe äärde ja 11. laskurkorpus asus kaitsel Suur-Emajõe joonel, oli Viljandi—Põltsamaa suund peaaegu kaitseta. Kohal oli vaid väikesi teevalvet ja õhuvaatlust teostavaid allüksusi. Seda kasutades hakkas hitlerlaste 151. jalaväerügement pärast Viljandi vallutamist Põltsamaa poole edasi tungima. Selle väeosa luuregrupiga, mis oli jõudnud Kõo silla juurde (Põltsamaalt läänes), pidasid Nõukogude sõjamehed 10. juulil eduka lahingu, võttes vangi 11 vaenlase sõdurit ning saades saagiks suurtüki, raskekuulipilduja ja 4 kergekuulipildujat.

Uue katse Põltsamaale tungida tegi vaenlane 11. juulil. Põltsamaad kaitsnud 167. laskurpolgu rood hävitas lahingus 3 fašistide tanki, kuid asus edule vaatamata taanduma. Väejuhatusel tuli Viljandimaa vabatahtlike pataljon uuesti Põltsamaale suunata. 12. juuli lahingus lõi pataljon kapten M. Pasternaki juhtimisel hitlerlased välja soodsalt positsioonilt Kuningamäe kõrgendikul. Vaenlast jälitati kuni Võisiku teeristini. Ta kaotas surnutena ligi 40 meest, 10 hitlerlast langes vangi. Saagiks saadi 3 tankitõrjesuurtükki, mitmed kuulipildujad ja muud varustust.

Rinne jäi peatuma Põltsamaalt 5—6 kilomeetri kaugusel. Vaenlane võttis kasutusele uue taktika. Pealetungiga Pilistvere suunast püüti Põltsamaa kaitsjaid ümber haarata.

Raskeid tagajärgi oli hitlerlaste suurtükitulel Põltsamaa pihta 13.—14. juulil. Juba 13. juulil süttisid põlema kesklinna majad, järgmisel päeval hävis Põltsamaa loss — linna tähtsaim ajalooline ja kunstiline vaatamisväärsus.

15.—16. juuliks lahingutegevus rauges, ägedad lahingud algasid uuesti 17. juulil. Paduvereküla käis käest kätte. Nõukogude armee 10. laskurdiviisi 163. laskurpolk hoidis kinni vaenlase 254. jalaväediviisi eelväeosi, kuid ei suutnud saavutatud edu vasturünnakuks arendada. 19. juulil oli lahinguid otse Põltsamaa külje all. Linna kaitsel tegutsenud vähesed Nõukogude tankid kulutasid ära oma laskemoona ja kütuse-
tagavarad ning olid sunnitud tagasi pöörduma. 22. juulil jätsid Nõukogude väed Põltsamaa maha.

Vaenlase väed teostasid Põltsamaa kaudu haaramismanöövri ida suunas. Kaugeltki kõigil nõukogude sõjameestel ei õnnestunud õigeaegselt taanduda, Põltsamaa ümbruses langes vangi ligi 3000 sõdurit ja ohvitseri, kes enamikus aeti vangilaagritesse Viljandi järve ääres, kus kokku hukkus umbes 16 000 sõjavangi.

Terror tabas samuti tsiviilelanikkonda. Nõukogude aktivistide hävitamisel olid eriti agarad hitlerlaste eestlastest abilised. Kasutades oma ajutist võimuseisundit, lasksid eesti fašistid paljusid hukata isikliku vihavaenu või põhjendamatu kaebuste alusel. Kamaris paigutati vahistatud suurde küüni, nad vabanesid alles pärast seda, kui bandiidid olid Järvamaa hävituspataljoni kaasabil Põltsamaalt ja ümbruskonnast minema kihutatud.

Uue hooga algasid ausate Nõukogude kodanike tagakiusamised pärast Saksa fašistlike vägede kohalejõudmist ning muutusid nüüd hulgalisteks hukkamisteks. Põltsamaa lähedal oli mahalaskmiskohaks Võhma maantee äärne Riivli mets. Seal hukati üle 170 mehe, naise ja lapse.

57 Mahalaskmiseks piisas tühiseimastki põhjusest.

Hukatute seas oli näiteks perekond Nurk, kellest mehele pandi süüks Nõukogude riigilaenu tellimist liiga suure summa eest, naisele agarust nõukogude ajakirjanduse levitamisel. August Leevit hukati lihtsalt kui uusmaasaaja. Georg Kesa süüks loeti, et ta oli olnud Põltsamaa valla täitevkomitee esimees. Seda peeti aga juba nii suureks kuriteoks, et hukkamisele kuulus kogu perekond, kaasa arvatud lapsed.

Fašistide vägivaldavõim Põltsamaal ja ümbruskonnas kestis 3 aastat ja 2 kuud. Vaenlane kihutati minema Nõukogude armee Tallinna operatsiooniga, mis algas 1944. aasta 17. septembri hommikul Leningradi rinde vägede (mille koosseisu kuulus ka Eesti laskurkorpus) pealetungiga Suur-Emajõest põhja poole.

Põltsamaa vabastas 46. Suvorovi ordenit kandev Luuga laskurdiviis kindralmajor S. Borštševi juhtimisel. Vabastamisele eelnesid lahingud Siimusti ja Aidu piirkonnas. Aidu lahingus haarasid 340. laskur- ja 31. tankipolk vaenlast põhja poolt, 31. laskurpolk tungis peale ida suunast. 21. septembri õhtuses lahingus purustati vaenlase 1149. jalaväepolk, selle jäänused hakkasid taanduma Aidust Põltsamaa suunas.

Põltsamaa lähistel teostasid Nõukogude armee 46. laskurdiviisi väed uue haardemanöövri. Lahingusse viidi 176. laskurpolk, see ületas Adavere kohal Põltsamaa jõe ning jõudis vaenlase tagalasse. Otse Põltsamaa suunas tungisid 340. laskur- ja 31. tankipolk. Pealetungile eelnes 25-minutine suurtükituli, rünnakule mindi 22. septembril kell 12.30.

Enne linnast lahkumist püüdsid fašistid purustada ka seda osa Põltsamaast, mis 13.—14. juulil 1941 oli veel terveks jäänud. Ehitiste mineerimiseks kasutati lennukipomme. Purustati kõik sillad, elektrijaam koos jõetammiga ning mitmed suured hooned. Tuli haaras nüüd ka surnuaiapoolse linnaosa. Üldse hävis Põltsamaal

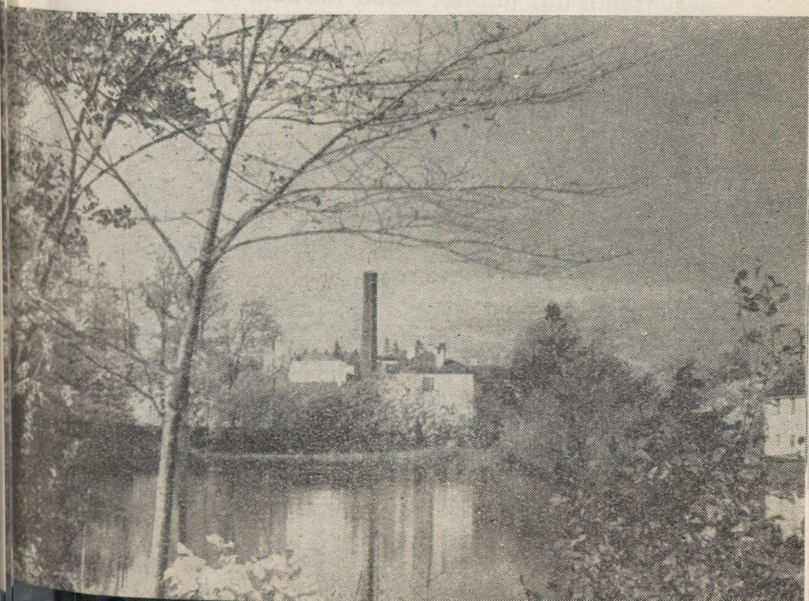
sõjategevuse tagajärel 212 elamut, rohkem kui 25 000 ruutmeetrit põrandapinda, s. o. 57 protsenti varasemast elamufondist.

Veelgi suuremad purustused hoidis ära Nõukogude vägede kohalejõudmine. Viis ja pool tundi pärast rünnaku algust (22. septembril 1944 kell 18) oli suurem osa linnast ja kaks tundi hiljem kogu linn vabastatud. Peale vastase 1149. jalaväepolgu purustati lahinguis Põltsamaa lähistel ka tema 185. ja 1148. jalaväepolk. Vaenlane kaotas surnutena ligi 2000 meest, 1700 ohvitseri ja sõdurit võeti vangi.

Suuri ohvreid kandsid lahinguis Põltsamaa pärast 1941. ja 1944. aastal samuti Nõukogude armee väeosad ja isamaakaitsjate vabatahtlikud võitlussalgad. Neis võitlustes langenud patriootide mälestuskivi paikneb Kuningamäel Viljandi maantee ääres.

Fašistide hävitustööst ei saanud Põltsamaa kosuda üleöö. Kahjustatud hoonete taastamine algas küll kohe pärast linna vabastamist, kuid seda pidurdas töökäte ja ehitusmaterjalide puudus. Elektrivalguse sai linn siiski tagasi juba

Vaade
ETKVL-i
tehastele

kaks kuud ja kolm päeva pärast vaenlase mine-
makihutamist (25. novembril 1944). Vesiveski
varemetes oli juhuslikult turbiin säilinud, gene-
raator toodi kohale Kloogalt — sealt, kus hit-
lerliku võimu ajal oli olnud surmalaager.

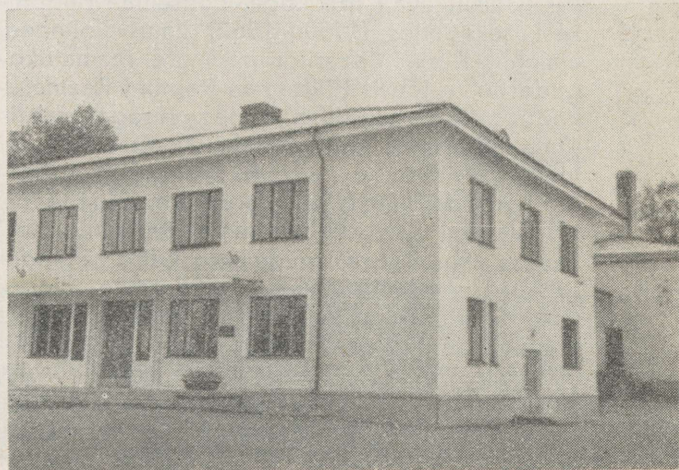
Linna tähtsaim tööstusettevõtte on endistest
Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse Põltsa-
maa Tehastest kujundatud Eesti Tarbijate Koo-
peratiivide Vabariikliku Liidu Põltsamaa Põl-
lumajanduskombinaat. 1960. aastal valmis kon-
servitsehhi uus hoone. Nüüd toodetakse aastas
kuni 4 miljonit tingtoosi mitmesuguseid kon-
serve (keedised, džemmid, mahlad, köögivilja-
hoidised jm.). Veinivabriku aastatoodang on
üle 500 000 liitri, ühe kümnendiku sellest moo-
dustavad naturaalsed veinid. Tarbijatelt on
saanud kõrge tunnustuse «Põltsamaa kuldne»,
«Põltsamaa tõmmu» ja mitmed teised kohalikud
veinisordid. Kombinaat on ühtlasi ka põlluma-
janduslik ettevõtte ning üks eesti punast tõugu
karja aretusbaasidest. Lehmad annavad aastas
4440—4800 kilogrammi kõrge rasvasisaldusega
(keskmiselt 4,34%) piima, noorveiseid müüakse
ka teistele majanditele. Kombinaadi valduses
on 550 hektarit põllumajandusmaad, sellest
aiandi all 36 hektarit. Aastase kogutoodangu
üldväärtes on üle kolme miljoni rubla, kasum

Tehase
«Progress»
Põltsamaa
tsehh

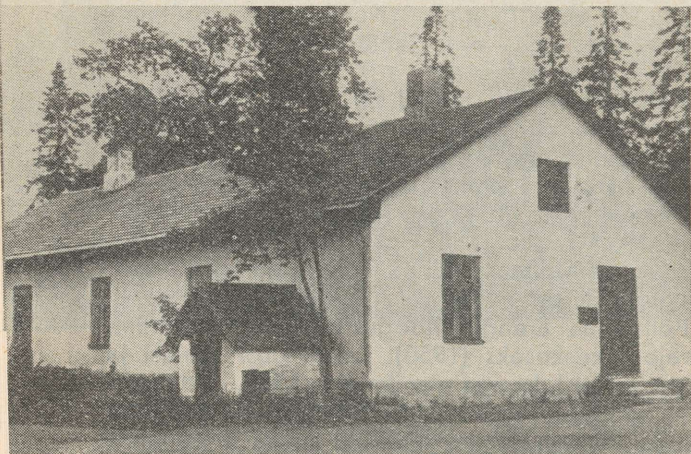
umbes pool miljonit. Kombinaadi töötajate käsutuses on avar klubiruum ja puhkekodu Võrtsjärve ääres.

Põltsamaale on rajatud ka mitmeid teisi tööstusettevõtteid. Neist on tähtsaimad remondi- ja mehaanikatehase «Progress» Põltsamaa tsehh, mis toodab mitmesuguseid metall detaile ja mehhanisme, koondise «Eesti Põllumajandustehnika» osakond ja Jõgeva Rajooni Piimatoodete Kombinaat. Linna on rajatud ka suur automajand.

Põltsamaa arengut hoogustas tema muutmise rajoonikeskuseks (1950). Loodi uusi asutusi ja ettevõtteid, kasvas elanike arv. 1959. aasta rahvaloenduse andmeil oli Põltsamaal elanikke juba rohkem kui purustamata linnas 1. jaanuaril 1941 (vastavalt 3667 ja 3058). Ajutiselt suurenes korterikitsikus, samaaegselt omandas aga ehitustegevus varasemast hoopis jõudsama tempo ning 1960-ndate aastate alguseks hakkas korteripuudus vähenema. Üksi Põltsamaa põllumajanduskombinaadi töötajatest on 72

Põltsamaa
kultuuri-
maja

Selles
majas
trükiti
Põltsamaa
rajooni
ajalehte
«Kiir»

perekonda saanud endale uue korteri. On valminud ka uusi kommunaal- ja kultuuriehitisi, sealhulgas suur saun ja staadion. Linna suuremate hoonete hulka kuulub 1967. aastal uksed avanud keskkool Veski tänavas.

Tunduvalt on kasvanud linna kultuuriline tähtsus. Uuesti avati trükikoda, Põltsamaa rajoonikeskuseks olles (1950—1962) ilmus kohapeal ajaleht «Kiir». Vabariigi parimate raamatukogude hulka tõusis Põltsamaa Rajooni Raamatukogu. Vilka kunstilise isetegevusega paistis silma Põltsamaa kultuurimaja. Kogu Eestis sai tuntuks Põltsamaa naispuhkpilliorkester. Agaralt korraldati linnas ja ümbruskonnas loenguid. 1961. aastal valmis kultuurimaja uus hoone.

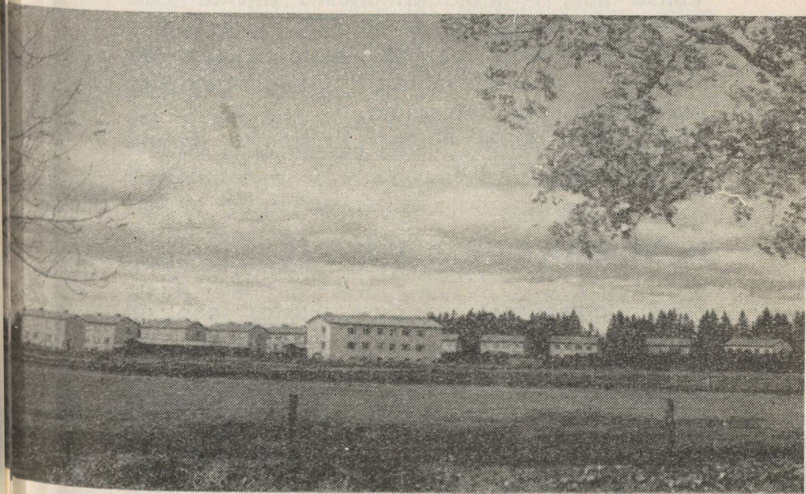
Seoses vabariigi rajoonide arvu üldise vähendamisega kaotati 1962. aastal Põltsamaa rajoon, selle territoorium jaotati Jõgeva, Viljandi ja Paide rajooni vahel. Suurem osa senisest rajoonist koos Põltsamaa linna ning lähema ümbruskonnaga arvati Jõgeva rajooni koosseisu. Põltsamaal likvideeriti rajooniasutused, linna kasv ja areng aeglustusid. Ehitustegevus aga ei

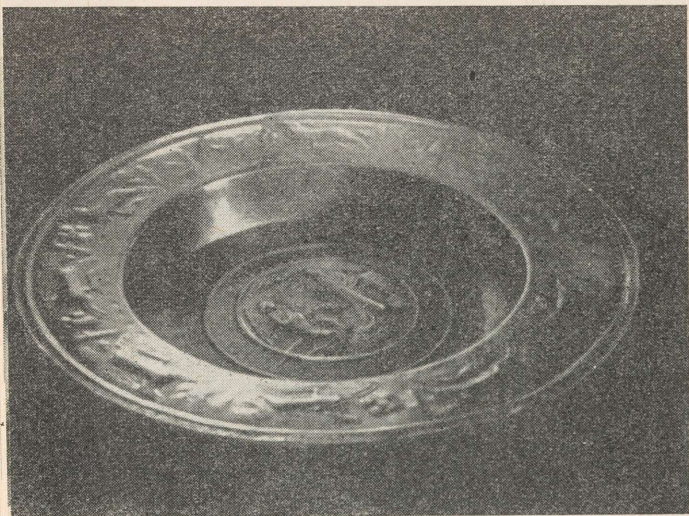
lakanud ning elanike arvu mõningane kahane-
mine (aastail 1965—1969 79 inimese võrra) on
kaasa aidanud korteriolude paranemiseks. 1965.
aastal sai Põltsamaa telefoniautomaatjaama.

Nõukogude korra ajal on alanud linna ansamb-
liline kujundamine generaalplaani alusel. Tal-
linna maanteel tervitab nüüd sissesõitjaid
ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi
töötajate kahekorruseliste kivimajade rivi, mis
järjest pikeneb. Oma lillerikaste ehisaedadega
rõõmustavad silma uued individuaalelamute
kvartalid. Linna uude keskusesse — ringtee
piirkonda — püstitati 1968. aastal esimesed
kolme- ja neljakorruselised silikaattelistest
elamud. Staadioni kõrvale rajatakse vana laulu-
väljaku asemele ajakohane vabaõhupidustuste
väljak. Projekti kohaselt on uus laululava Tal-
linna omast küll tunduvalt väiksem, kuid sarna-
neb sellega kujunduselt ja akustilistelt omadus-
telt.

Endine Põltsamaa Rajooni Raamatukogu on
ümber nimetatud Jõgeva Rajooni Raamatuko-

ETKVL-i
Põltsamaa
Põllu-
majandus-
kombinaadi
töölise
elamud
Tallinna
maantee
ääres

Põltsamaa
kirikus
säilitatav
ristimis-
vaagen

guks ning teenindab nüüd senisest suuremat piirkonda. Kultuurimaja kollektiivide arv on võrreldes varasemaga veelgi kasvanud.

Põltsamaa lossi varemed on võetud riikliku kaitse alla. Arhitektuurimälestis on ka lossi kõrval asuv kirik, mille taastamine jõudis lõpule uue torni ehitamisega 1969. aastal. Kirikus säilitatakse sajanditevanuseid kunstiajaloolise väärtusega ristimisvaagnaid.

1970. aasta suvel alustati Põltsamaa linnuse müüri restaureerimist.

PÕLTSAMAA KUI HARIDUSKOLLE

Eesti omaaegsete hariduskeskuste seas on Põltsamaa tähtsamaid. Rahva lugemisoskus oli siin suhteliselt kõrgel järjel juba XVII—XVIII sajandil, XIX sajandil tegutses kaks kõrge õppetöö tasemega kooli (elementaarkool ja kihelkonnakool), sama sajandi lõpust seostus Põltsa-

maa kui «koolilinna» kuulsus Eesti Aleksandri-
linnakooli asutamisega.

Eestisse XVII sajandi lõpukümnendel asutatud
kõstrikoolide seas oli 1680. aastal Põltsamaale
rajatud kool esimesi. 1688. aasta revideerimis-
aruandest nähtub, et linnuse juures asunud koo-
lis õppis üle 20 poisi ja ka üks tütarlaps. Vii-
mane olevat poisse lugemisoskuses isegi üle-
tama kippunud. Ehkki kõstrikoolis õpetati peale
lugemise ainult veel usuõpetust ja kirikulaulu,
pani see siiski aluse kogu hilisemale haridus-
elule.

Ei ole teada, kas õppetöö jätkus ka 1695.—
1697. aasta nälja ajal. Põhjasõda ja Põltsamaa
mahapõletamine viisid aga kindlasti koolitöö
katkemisele. 1730-ndate aastate keskpaiku
oskasid Põltsamaa kihelkonnas 350-st üle 10
aasta vanusest talupojast lugeda ainult 15.
Uuesti avati kool hiljemalt 1737. aastal, mil pas-
tor Luickfeld laskis koolimaja ehitada. Viisteist
aastat hiljem oli koolilapsi juba nii palju, et
hoone jäi kitsaks. Põltsamaal XVIII sajandi kesk-
paiku töötanud kool saavutas seda, et kirjaos-
kajate protsent lähemas ümbruskonnas, mida
1736. aasta andmeil hinnati 4-le, tõusis 1760-
ndate aastate keskpaigaks 50-le.

Hariduse levitamisel on suuri teeneid ka
A. W. Hupelil. Koolide asutamine mõisatesse,
mis oli ette nähtud Liivimaa 1765. aasta kooli-
korraldusega, jäi paljudes kihelkondades teos-
tamata, kuid Põltsamaal viidi see Hupeli eest-
võttel tõesti täide. Mõisakool asutati Vana- ja
Uue-Põltsamaale, Lustiverre, Tapikule, Ada-
verre, Pajusile, Rutikverre ja Kuristale, veidi
hiljem ka Kaaverre ja Kalanasse. 1777. aastaks
oli ligi kolmveerand Põltsamaa kihelkonna
täiskasvanutest omandanud lugemisoskuse.
Mujal Eestis oli kirjaoskajate protsent sel ajal
tunduvalt madalam.

Hupel rajas Põltsamaale ka lugemisringi. Ta
saavutas, et lugeda oskamine hakkas muutuma

traditsiooniks. Kirjatarkust lastele hakkasid koolide kõrval andma ka vanemad kodudes. Mõnevõrra kõrgemaastmelise hariduse levikuks aitas kaasa P. E. Wilde 1766. aastal asutatud meditsiinikool (vt. lk. 33).

1805. aastal rajati Põltsamaale saksa õppekeelega elementaarkool, mis töötas kuni 1889. aastani. Õpilaste arv tõusis ajuti üle 50. Rahvasuus nimetati seda õppeasutust kauaaegse juhataja nime järgi Kapi kooliks. Seal on õppinud mitmeid silmapaistvaid kultuuritegelasi, nagu M. A. ja F. H. Wilberg, K. A. Hermann, J. Bergmann jt. Kirjanik J. Pärn töötas selles koolis õpetajana.

Sammuks edasi oli Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus, mis nägi ette vallakooli asutamise igas vähemalt 500 meeshingega kogukonnas ja kihelkonnakooli asutamise vähemalt 2000 meeshingega kihelkonnas. Põltsamaale asutati kihelkonnakool 1835. aastal. See asus alevikust paar kilomeetrit eemal, Võhma külas. Esimeseks

Põltsamaa
kihelkonna
kooli
hoone
(Jõe t. 1)

õpetajaks oli G. Blödau, 1839. aastal asendas teda Põltsamaa saksa elementaarkoolis hariduse saanud Franz Heinrich Wilberg (1814—1866, pärast Põltsamaalt lahkumist sai ta tuntuks sentimentaalsete rahvaraamatute eesti keelde mugandajana). Juba aasta hiljem tuli F. H. Wilbergi asemele ta vend Martin Andreas, kellel on väljapaistvad teened Põltsamaa muusikaelus (vt. lk. 91).

1840. aastal toodi kihelkonnakool Võhma külast Põltsamaa alevikku. M. A. Wilberg oli selle juhatajaks aastani 1846 ja uuesti aastail 1852—1862. Tema järglaseks oli Gustav Heinrich Beermann (1832—1917) — omapärane mees, kes koolmeistri ameti ühendas ehitusmeistri omaga. Ta on ehitanud koolimaju, mõisahäärbereid, veskeid, vabrikuid ja muid hooneid, kuid kuulsaks saanud peamiselt kirikute ehitajana. Beermann oli juhtivalt tegev Pelistvere, Ambla ja Tallinna Kaarli kiriku püstitamisel. Samal määral kui ehitustellinguile jätkus tal aga energiat ka koolituppa ning ta oli tunnustatud pedagoog. Õpetajana töötasid G. H. Beermanni juhtimisel eri aegadel K. A. Hermann, A. Mohrfeldt, J. Kappel, E. Börnhöhe, Beermanni enda tütar jt.

1863. aastal ehitati kihelkonnakooli vajadusteks ümber Jõe tänavas asunud palvemaja ning kool asus selle ruumidesse. Pärast hoone laiendamist 1872. aastal võimaldus seal tütarlastele ka «näputööd ja naisterahva majapidamist» õpetada. 1876/77. õppeaastal õppis kihelkonnakoolis 52 poissi ja 31 tüdrukut. Vallakooli lõpetanud noori võeti kihelkonnakooli ilma eksamita. Õppeaineteks olid emakeel, saksa keel, vene keel, ilu- ja õigekirjutus, rehkendamine, usuõpetus, usupuhastuse lugu, üldine ajalugu, maateadus, joonistamine ja laulmine.

1885. aastal põles suurem osa koolimajast maha. Esialgu jätkus õppetöö ajutistes ruumides, kuid 1887. aastal katkes hoopiski ja algas

uuesti 1899. aastal pärast koolihoone valmimist Jõe tänavas. Koolijuhatajaks oli järgnenud kolme aastakümne kestel Ferdinand Russi. Vallakoole oli Põltsamaa kihelkonnas 1849. aastaks 14. Luterlikele koolidele lisandusid järgmistel aastakümnetel õigeusu koolid. Nn. vene kihelkonnakool avati Põltsamaa alevikus 1850. aastal (1894. aastal sai ta endale uue hoone), õigeusu abikoolid Lustiveres Neanurme külas 1853., Pajusil (sai uue hoone 1878. aastal) ja Nõmaveres 1871. ning Sulustveres 1886. aastal. Õpilaste vähesuse tõttu suleti Sulustvere kool juba mõne aasta pärast, kuid teised õigeusu koolid tegutsesid pikemat aega. Õpilaste arv Põltsamaa kihelkonna õigeusu koolides tõusis ajuti üle 250, üksi Lustivere koolis oli neid kuni 120. Ometi asus see kool mitmeid aastaid kitsukeses taluhoones, vahepeal aga koguni Neanurme kõrtsis. Õigeusu koolides õppis ka luterlaste lapsi, õigeusu kihelkonnakoolis Põltsamaal moodustasid nad sageli enamuse.

Luterlastest vanemate laste õppimine õigeusu koolides tõestab, et mõnede luterlike rahvakoolide olukord oli pahatihti veelgi halvem kui õigeusu koolidel. Vana-Põltsamaa mõisakooli kohta jutustab 1880. aastal sündinud Liisa Perning: «Kool oli valitsejamajas Viljandi ja Tallinna maantee nurgal. Koolituba asus kesk maja suures saalis. Lapsi oli mõisast ja alevist 20—30. Läksin kooli nelja-aastaselt. Vanemad ja targemad lapsed olid tagumistes pinkides, algajad eespool, väikesed mängisid seinte ääres maas. Klasse ei olnud, igaüks jõudis edasi oma võimete kohaselt.» Uue-Põltsamaa mõisakooli olla võetud isegi aastasi lapsi, suuremad aitasid neid seal hoida. Neis tingimustes ei saanud õppetöö tase kuigi kõrge olla.

Tagajärjekamalt tegutsesid Põltsamaa erakoolid. 1895. aastal avatud vene (mõnedel andmetel saksa) õppekeelega erakooli juhatajaks oli Eeva Puhk; õpilaste hulka kuulus Linda

Vana-
Põltsamaa
mõisakooli
hoone

Jürmann-Vilde. Hiljem avati veel Anna Grafi erakool. Liivimaa Saksa Seltsi saksakeelne kool tegutses Põltsamaal aastail 1906—1914. Suurimaid jälgi Põltsamaa haridusellu on kahtlemata jätnud emakeelse Aleksandrikooli asemel avatud Eesti Aleksandri-linnakool. See kool ei tähendanud rahva lootuste täitumist, kuid kohalikus kultuuriloos oli tal üsna erakordne osa. Kõigi praeguste Põltsamaa koolide ajalugu on suuremal või vähemal määral seotud Aleksandri-linnakooliga. Sugugi asjatult ei peatu ekskursioonid Kamari tee äärse puusammasteg
hoone ees.

Maja, mille seintesse on laotud nii paasi ja maa-
kive kui ka telliseid, valmis möödunud sajandi
keskpaiku ning oli esialgu kasutusel mõisnike
poegade 1855. aastal Valga lähedalt Põltsa-
maale ületoodud pansionkooli hoonena. Eesti
Aleksandrikooli peakomitee ostis selle 1874.
aastal 3625 rubla eest. Pealmised korrused on
nüüd ümber ehitatud, enam-vähem endisel kujul
on püsinud võlvlagedega keldrikorrus. Alles on
ka omapärane vana ait ja 1895. aastal ehitatud

õpetajatemaja, milles elas ja töötas kirjanik Ernst Peterson-Särgava.

Õppetöö Eesti Aleksandri-linnakoolis algas 25. augustil 1888. Kooli kursus oli kuueaastane (3 kaheaastase kestusega klassi). Võrreldes teiste linnakoolidega oli erinevuseks eesti keele õpetamine, kuid selleks lubati ainult kaks tundi nädalas. Esimesse klassi võeti külakooliharidusega noormehi ilma eksamita, teistesse eksamiga. Esimesel õppeaastal oli õpilasi 150, kellest 120 kasutas internaati. Kooli tegevusaja (1888—1906) kestel võeti vastu 1075 kasvan-dikku, neist 311 Põltsamaa ja 167 Pilistvere kihelkonnast, lõputunnistus anti 284-le. Õpetajatest olid väljapaistvamad kirjanikud Jakob Tamm ja Ernst Peterson-Särgava ning muusika-õpetaja Robert Julius Erlemann. Inspektori raskeid ülesandeid täitis õiglane ja sõbralik Anton A n s o n (1851—1918), kes ise õpetas mate-maatikat, ajalugu ja mõnikord ka vene keelt.

Kooli raamatukogus oli huvitavat kirjandust napilt, kuid õpilaste seas tekkis tähelepanu-väärseid vaimseid harrastusi. Alates 1891. aastast ilmus käsikirjaline õpilasajakiri «Aleksand-rist», hiljem lisandusid nädalaleht «Paala» ning õpilasajakirjad «Nurmekundlane», «Täht», «Lõbuleht» ja «Vemmal».

XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul olid Põltsamaa kihelkonna koolide traditsiooniks ülekihelkondlikud lastepeod. Korraldati muusikalisi ja sportlikke ettekandeid, lastele jagati maiustusi. Üks õnnestunud lastepidudest toimus juba esimese eesti üldlaulupeo aastal (1869). Osa võttis 400 õpilast. Samuti kui Tartu laulupeol kõlas ka Põltsamaal neljahäälne laul.

1899. aastal avati Põltsamaal Jõgeva maanteel vene õppekeelega riiklik algkool. Juhatajaks määrati Jaan Peterson-Põldra (1877—1942), kes jäi sellele ametikohale kuni pensioni-eani. Õpilasi oli juba esimesel õppeaastal 58,

hiljem aga tunduvalt rohkem. Koolis valitses suur ruumipuudus, alles 1908. aastal õnnestus saada uus avaram koolimaja (Aia tänavas). Veelgi rängemad olid need raskused, mida valmistas poliitiline surve. Kuni 1905. aastani oli igasugune emakeele kasutamine keelatud, sealt peale lubati emakeeles õpetada kahel esimesel õppeaastal. Täielikult saadi emakeel õppekeeleks muuta alles 1917. aastal, Oktoobrirevolutsiooni tagajärjel.

Et õpetus oli venekeelne ka Eesti Aleksandri-linnakoolis, tehti juba varsti pärast selle avamist ettepanek muuta õppeasutus põllutöökooliks. Koolitüübi muutmine oli päevakorral ka 1906. aastal, kui Aleksandri-linnakool õpilaste ja õpetajate osavõtu tõttu revolutsioonilisest liikumisest võimude poolt suleti. 1914. aasta jaanuaris läsksi korda avada Kõo mõisas Eesti Aleksandri-alampõllutöökool. 1919. aastal muudeti see Eesti Aleksandri Põllutöökeskkooliks ning viidi kaks aastat hiljem Olustvere mõisa.

Eesti Aleksandri-linnakooli ruumides Kaarli mõisas otsustas Vene Haridusministeerium avada Aleksandri-nimelise kõrgema venekeelse, kuid eesti keele kui vabatahtliku ainega algkooli. See kool viidi aga kohe üle Põltsamaa alevikku ning töötas õppeaastal 1914/15 Aia tänava algkooli juures ja alates järgmisest õppeaastast Pajusi maanteel (hoones, kus praegu asuvad võõrastemaja ja söökla). Õppetöö uues koolis jäi aga üsna lühiajaliseks. 1917. aasta oktoobris evakueerus koolijuhataja A. Glazunov Omskisse ning kool suleti. Osa õpilastest astus kohalikku kihelkonnakooli, teised jäid ootama gümnaasiumi avamist.

Eestikeelse keskõppeasutuse loomine Põltsamaale võiski tõsiselt kõne alla tulla alles revolutsioonilisel 1917. aastal. Mõtte algatajate esimene koosolek toimus 24. juunil, selle kutsus kokku A. Glazunov. Järgmisel koosolekul 26. augustil moodustati Põltsamaa Keskkooli

Selts ning valiti selle eestseisus. Ehkki seltsi energiline esimees Glazunov peagi Põltsamaalt lahkus, õnnestus kool aasta lõpul avada.

Põltsamaa keskkool alustas tööd 17. detsembril 1917, vähem kui kaks kuud pärast Oktoobri-revolutsiooni võitu. Ruumid saadi suletud venekeelselt kõrgemalt algkoolilt. Uue aasta algul oli koolis juba 308 õpilast. Direktori ülesandeid täitis ajutiselt J. Peterson-Põldra. Vastavalt südametunnistuse ja usuvabaduse põhimõttele jäeti usuõpetus õppekavast välja.

Kui keskkool oli vaevalt jalule saanud, algas Saksa okupatsioon. Saksa keel ja usuõpetus pandi koolide õppekavades jälle aukohale. Põhjalikumad ümberkorraldused algasid 1918. aasta sügisel. Vallutajate nõudel pidid ühiskooli asendama eraldi koolid poeg- ja tütarlastele. Nende kavade teostumist takistas okupatsioonirežiimi kokkuvarisemine.

Eesti kodanluse võimu ajal tegid alg- ja kutseharidus edusamme, kuid Põltsamaa keskkool kiratses. Ruumideks sai ta endale 1920. aastal endise Uue-Põltsamaa mõisa härrastemaja. Kodanliku võimu algul õppis seal keskmiselt 300 õpilast, kuid majanduskriisi aastail langes õpilaste arv 200 ligidale. 1934. aastal alustatud koolireformiga jagati Põltsamaa keskkool samuti kui kõik teised keskastme õppeasutused kahte astmesse: gümnaasiumiks ja sellele eelnevaks progümnaasiumiks. Haritlaste üleproduktiooni ettekäändel otsustati Põltsamaa ühisreaalgümnaasium üldse riiklike koolide võrgust välja arvata, selle edasine tegevus tunnistati mõeldavaks ainult erakoolina.

1917. aastal tegevuse lõpetanud õigeusu kihelkonnakooli ruumides alustas tööd Põltsamaa II algkool. Hiljem ühendati see Aia tänavas asunud algkooliga. Õpilaste arv ühendatud algkoolis ulatus 270-ni. 1934. aastal sai kool endale Lille tänavas insener E. Söödi projekti järgi ehitatud hoone.

Endise luteriusu kihelkonnakooli ruume Jõe tänavas kasutas 1927. aastal asutatud tütarlaste täienduskool, kus õpetati kangakudumist, aiatööd ja muud taolist. Täienduskooli baasil asutati hiljem tütarlaste kodumajanduskool.

Poeglastele avati Kaarlimõisas 1921. aastal 3-aastase õppeajaga tööstuskool, mis muudeti 1935. aastal 4-aastase õppeajaga tööstuskeskkooliks.

Hariduselu igakülgse arenemise tegi võimalikuks nõukogude võimu taaskehtestamine 1940. aastal. Õppetöö omandas uue, sotsialistliku sisu. Uuesti rakendati ellu ühtluskooli printsiipi, mida kodanliku võimu ajal oli rikutud. Põltsamaa algkool muudeti 7-klassiliseks mittetäielikuks keskkooliks.

Fašistliku okupatsiooni ajal tabasid aga Põltsamaa koole samad hädad, mis kõiki teisi. Õppeaastat ja õppetundi lühendati. Õppetöö alistati fašistliku propaganda eesmärkidele, demokraatliku meelsusega õpetajaid kiusati taga. Riivli metsas hukatute seas oli Põltsamaa keskkooli õpetaja Liisa Kõst, kes oli aidanud moodustada kommunistlike noorte organisatsiooni.

Pärast Põltsamaa vabastamist järgnes uuesti hariduselu kiire edenemine. 1944. aasta sügisel hakkas keskkool tööle 5 klassikomplektiga, kuid juba järgmisel aastal võidi klasse avada kaks korda rohkem. 1951. aastal, kui mittetäielik keskkool ühendati keskkooliga, tõusis õpilaste arv üle 600 ja klassikomplektide arv 23-ni. Põltsamaa tööstusettevõtete ning ümbruskonna kolhooside ja sovhooside kaasabil valmis 1967. aastal Veski tänavas uus koolimaja. Vastvalminud hoones pühitses kool oma 50. aasta juubelit. 1969. aastal oli õpetajaid 53 ja õpilasi üle 1000. Klassikomplektide arv kasvas 30-ni. Põltsamaal on loodud ka võimalus keskhariduse omandamiseks töö kõrvalt, seal asub Tartu Kaugõppekeskkooli filiaal.

Edusamme on teinud samuti kutseharidus. Kaarlimõisas töötas nõukogude võimu algul vabrikukool nr. 18, seejärel tööstuskool nr. 8, mis muudeti 1963. aastal maakutsekooliks nr. 28. Kooli hoones, omaaegses Eesti Aleksandri-linnakoolis õppinud väljapaistva revolutsionääri ja luuletaja Hans Pöögelmanni auks nimetati maakutsekool 1965. aastal tema nimeliseks. Samal aastal pandi hoonele H. Pöögelmanni mälestustahvel. 1967. aastal valmis koolile 12-korteriline elamu ja 1968. aastal ajakohane õppetöökoda. Ehitamisel on ühiselamu, garaaž ja traktorikuur, kavas on püstitada veel uus õppehoone koos võimlaga ja 18 korteriga elamu. Maakutsekool arendatakse välja maakutsekeskkooliks.

*

Koolide kõrval on olnud hariduskolleteks ka raamatukogud. Esimesed XIX sajandi teisel poolel Põltsamaale rajatud üldkasutatavad raa-

Jõgeva
Rajooni
Raamatu-
kogu
hoone

matukogud olid aga kommertsilmelised: äri-
mehed laenutasid soovijaile raha eest juturaa-
matuid. Esimene ühiskondlik raamatukogu oli
1871. aastal asutatud Põltsamaa Põllumeeste
Seltsil, raamatukogu avamisel 1893. aastal oli
selles 174 raamatut.

Raamatuid hakkas koguma ka 1906. aastal loo-
dud Põltsamaa Hariduse Selts. Hiljem täienes
seltsi kogu veel alates 1914. aastast lühemat
aega tegutsenud lugemisringi raamatutega.
1920. aastal oli haridusseltsi raamatukogul 616
raamatut, neid kasutasid 180 lugejat.

Praegu on Põltsamaa suurimaks raamatuhoid-
laks Veski tänavas asuv Jõgeva Rajooni Raama-
tukogu, kus on 22 200 köidet. 1969. aastal oli
lugejaid 1411, laenutusi üle 30 000. Samas
majas paikneva lasteraamatukogu fondis on
9400 raamatut. Nii täiskasvanute kui ka laste
kasutada on hästi sisustatud lugemissaalid.

Põltsamaalaste rajatud erakogudest oli suurim
bibliofiil Jaan R o o s i (1889—1965) raamatu-
kogu. Ta sündis Pajusi vallas ning õppis Kalana
vallakoolis, Põltsamaa kihelkonnakoolis, Eesti
Aleksandri-linnakoolis, Treffneri gümnaasiumis
ja Tartu ülikoolis. Haruldaste raamatute otsinguil
rändas Roos väsimatult mööda Eestit. Kõige
väärtuslikuma osa oma kogust (4101 köidet)
annetas ta Fr. R. Kreutzwaldi nimelisele Kirjan-
dusmuuseumile. Jaan Roos on maetud Põltsa-
maale, Jõgeva maantee äärsele kalmistule.

KIRJANDUSLIK PÕLTSAMAA

Põltsamaa seos eesti rahvusliku kirjanduse aren-
guga on mitmepalgeline. Siin kirjutas noor
Bornhöhe oma suurteose «Tasuja», siin luule-
tas Jakob Tamm, Põltsamaa olusid kujutas oma
töodes Ernst Peterson-Särgava, Põltsamaa aja-
looga seotud sündmusi kajastasid Vladimir
Beekman ja vene kirjanik Vladimir Kneht. Põlt-

samaaga olid seotud ka Karl August Hermann, Jakob Pärn, Jaan Bergmann, Hans Pöögelmann, Anna Haava, Reinhold Kamsen ja mitmed teised autorid.

Küllaltki suurel määral on Põltsamaa kihelkonnast kogutud rahvaluulet. Juba samal 1871. aastal, kui Jakob Hurt avaldas «Eesti Postimehe Lisalehes» oma esimese kogumisüleskutse, saatis Põltsamaa lähedase Nõmavere kaupmees C. Hanson talle 57 rahvalaulu. Veel rikkalikum saadeti laekus seitse aastat hiljem: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudes on K. Moksi poolt 1878. aastal Põltsamaalt läkitatud 73 rahvalaulu, 30 rahvajuttu ja 40 mõistatust omaette köiteks. Väärtuslikud on ka põltsamaalase J. M. Jaanuse saadetud rahvalaulud, enda kogutud rahvajutte on ta aga asjatult oma kirjandusliku maitse kohaselt ümber teinud.

Mitmeid agaraid rahvaluulekogujaid leidis Põltsamaalt kirde pool asuvas Sulustvere külas. Kahetalvесе kooliharidusega Jaan Raavel kirjutas sealt 1889. aastal Jakob Hurdale: «Teie üleshüüdmine äratas ka mind, et oma mustast sulest pidin paar rida Teile näha saatma...» Kui Hurt talle saadetud rahvalaulude, vanasõnade, mõistatuste ja rahvajuttude eest tänu avaldas, vastas Raavel: «Minu harimata käsi ja sulg ja suu ei leia sõnu, kellega oma südame tänu Teile avaldada võin Teie tänuliku käekirja peale. Rõõmupisarad jooksid minul mööda palgeid Teie kirja lugedes.» Kirjandusmuuseumis säilib 69 lehekülge Raaveli saadetud teksti. Sulustvere meestest olid peale Raaveli Hurda kaastöölised ka Joosep Raukas ja Martin Luu.

Juba ammu enne, kui algas laialdane rahvaluulekogumine Põltsamaa kihelkonnast, astuti seal esimesi samme eesti rahvalaulude tutvustamisel ning rahvalaulu keele ja vormi uurimisel. Sel alal oli suuri teeneid mitmekülgisel teadlasel A. W. Hupelil. Saates 1778. aastal J. G. Herde-

rile Weimarisse vanasõnu ja rahvalaule, kujunes Hupel esimeseks eesti rahvaluule Euroopale tutvustajaks. Oma töödes on ta avaldanud vanasõnu, mõistatusi, kohamuistendeid, rahvalaule ja rahvaviise, kujukalt on ta kirjeldanud eestlaste uskumusi ja kombeid. Eriti üksikasjalisi andmeid leiame Hupeli töödest meie esivanemate pulmakommete ja meditsiinilise rahvatarvuse kohta. Mitmekülgse Eesti-uurimise rajaja oli ka esimene, kes tõi kirjasõnasse Suure Tõllu. Saaremaa vägilasega seotud muistendeid refereeris ta oma «Topograafiliste teadete» kolmandas köites. Sama teose teises köites andis ta eesti rahvaluule üldiseloomustuse.

Hupeli toodud materjale on nüüdisaegsed uurijad hinnanud autentseiks ning hästi kasutatavaks. Eesti regivärsside struktuuri ei suutnud ta küll veel õigesti mõista, kuid seda ei suutnud mitmed hilisemadki uurijad.

Põltsamaaga seotud isikuist tundis eesti rahvaluule vastu huvi ka J. Chr. Petri. Oma hinnangutega selle kohta ei tõusnud ta aga Hupelist üheski küsimuses kuigi oluliselt kõrgemale.

Tuntud autorite ilukirjanduslik looming algas Põltsamaal 1860-ndatel aastatel. Siin viibis korraga mitmeid eesti rahvusliku liikumise aegseid kirjanikke. Headeks sõpradeks said noored koolmeistrid Jakob Pärn ja Karl August Hermann, Jaan Bergmann oli nende õpilane.

Esimeseks Põltsamaa kirjanikuks võib pidada Jakob Pärna (1843—1916). Jõeäärses alevikus asus ta elementaarkooli õpetajana tööle pärast Tartu Õpetajate Seminari lõpetamist 1869. aastal. Põltsamaale jäi Pärn kaheks aastaks.

Tol ajal, oma kirjandusliku loomingu algul, viljeles Pärn peamiselt lastekirjandust. 1870. aastal ilmus tema «Juttud armsa lastele» ja 1871. aastal «Muistena juttud noore rahvale». Nendes kogudes avaldatud lastejutte iseloomustab pealetükkiv õpetlikkus. Sageli on õpetusivake väljendatud juba pealkirjas. Näiteks

pealkirjastas Pärn ühe oma lastejutu «Auusta oma isa ja ema, siis käib sinu käsi hästi ja sina elad õnnelikult maa pääl» ja teise «Kes sõna-kuulmata on, langeb õnnetusse». Juttude aines-
tik on enamasti võetud igapäevasest elust, kuid Pärna varastes lastejutukogudes leidub ka motiive, mis on pärit rahvaluulest. Noort kir-
janikku suunas folklooriainete kasutamisele Fr. R. Kreutzwaldi 1866. aastal ilmunud muinas-
jutukogu «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud». On märkimisväärne, et peale üldiste moraaliõpe-
tuse ideede propageeris Pärn juba oma varastes lastejuttudes eesti rahvusliku liikumise aateid, eelkõige oma rahvale truuks jäämist.

Arvatavasti valmis Põltsamaal ka kirjaniku esi-
mene täiskasvanutele määratud jutustus «Pere tüttar ja Vaene laps», igatahes ilmus see trükist juba järgmisel aastal pärast siit lahkumist. Pärna kui hilisema tunnustatud jutukirjaniku võimeid intriigi sõlmimisel ja dialoogi arendamisel aval-
duvad kujukalt juba selles jutustuses. Ei puudu ka tema loomingut punase niidina läbiv «oma toa, oma loa» motiiv. Süžeeiliselt on jutustus küllaltki trafaretne: virk ja hoolas vaenelaps jõuab haljale oksale, laisk ja lohakas peretütar lõpetab oma elu viletsuses. Ilmneb autori poo-
lehoid vaestele, retsept hea elujärje saavutamiseks on aga üsna naiivne.

Jakob Pärna kolleeg ja sõber Karl August Her-
mann ei tegelnud oma Põltsamaal viibimise ajal (aastani 1871) arvatavasti veel ilukirjandus-
liku loominguga. Tema tähtsus Põltsamaa aja-
loos kuulub põhiliselt laulu ja muusika vald-
konda (vt. lk. 94). Küll aga hakkas Põltsamaal elades kirjanduslikke katsetusi tegema hilisem tuntud ballaadimeister Jaan Bergmann (1856—1916).

Lähedases Kolga-Jaani kihelkonna Soosaare vallas sündinud poiss alustas oma haridusteed 11-aastaselt Põltsamaa kihelkonnakoolis, mille lõpetas kahe aastaga. Pärast seda õppis ta veel

aasta Põltsamaa saksa elementaarkoolis, täiendades peamiselt oma keelteoskust. Kirjatööga hakkas Bergmann tegelema 14-aastaselt, tema juhendajateks olid Hermann ja Pärn. Esimestest suleproovidest ei ole teada midagi lähemat, kuid olles astunud edasi õppima Tallinna gümnaasiumi, tegeles ta seal innukalt antiik- ja saksa klassikalise luule eesti keelde tõlkimisega. Gümnaasiumi lõpetamise ajaks oli Bergmann kirjutanud 36 vihikut luulet ja proosat, tõenäoliselt valmis osa sellest juba Põltsamaal õppimise ajal.

Pärn ega Bergmann ei saavutanud oma elu Põltsamaa-perioodil veel kirjanduslikku kypsusust, kuid Eduard Bornhöhe (1862—1923) kirjutas Põltsamaal oma väljapaistvaima teose «Tasuja».

17-aastane Bornhöhe tuli Põltsamaa kihelkonnakooli abikoolmeistriks 1879. aasta augustis. Tolleaegne koolihoone, ehkki tunduvalt ümberehitatuna, on Jõe tänavas veel praegugi alles (maja nr. 3). Hoone omaaegse kuju on kunstiharrastustega Bornhöhe ühel oma joonisel jäädvustanud. Abikoolmeistri eluruum asus maja põhjapoolse otsa teisel korrusel. Seal elas kirjanik kuni Tallinna asumiseni järgmise aasta kevadel.

Bornhöhe huvi mineviku vastu võis virgutada tutvumine Põltsamaa lossiga. Tähtsaim oli aga ajastu õhkkond: revolutsiooniline situatsioon Venemaal, Eestis rahvusliku liikumise kõrgperiood, C. R. Jakobsoni «Sakala» ajajärk. Eesti rahva eluõiguse tõestamisel olid Jakobson, J. Hurt, J. Jung ja teised korduvalt ajaloo abiks võtnud. Ei ole siis imestada, et noor Bornhöhe, kes, nagu ta ise hiljem on kirjutanud, püüdis ka omalt poolt rahva iseteadvuse tõstmiseks kaasa aidata, pöördus sama abimehe poole. Selleks et kirjanik valis jutustuse aineks just Jüriöö ülestõusu, aitas arvatavasti kaasa J. Bergmanni kalendrikirjutis «Eestlane ordo ajal». Ei

Põltsamaa
kihel-
konna-
kooli
hoone
(Jõe t. 3),
kus
E. Born-
höhe
kirjutas
«Tasuja»

ole võimatu, et autor kasutas süžee kujundamisel ka mingeid rahvasuust saadud andmeid.

«Tasuja» kirjutamise ajal oli Eesti ajalugu veel üsna läbi uurimata. Seetõttu on arusaadav, et noor autor ei ole suutnud ajaloolisest tõest kõigis üksikasjades kinni pidada. Põhijoontes on aga ajalooline miljöo õigesti edasi antud, kõrvalekaldumistel ei ole jutustuse kui kunstiteose seisukohalt mingit olulist tähtsust. Õnnesunud tegelaskujude ja kaasakiskuva sündmustiku kaudu tegi Bornhöhe kauge ajaloolise mineviku lugejale lähedaseks. Teos on parimaid näiteid mineviku ärakasutamisesest oleviku eesmärkide teenistuses, antifeodaalses võitluses oli sellel suur mõjuvus.

Romantilis-heroilise peategelase Jaanuse (Bornhöhe enda sõnade järgi «rahva kannust kasvanud kangelane») kõrval on jutustuse kunstilises koes oluline osa ka naispeategelasel Emiilial. Üks Bornhöhelt säilinud joonistus võimaldab oletada, et hapra Emiilia kuju loomisel oli kirjanikul silme ees üsna reaalne isiksus, keegi E. S., arvatavasti Põltsamaal elanud tütarlaps.

«Tasujale» lisab väärtust selle suur poeetilisus. Teos on märkimisväärne ka eesti kirjandusliku keele arengus. Jutustuse stiili iseloomustab ere kujundlikkus. Võrreldes varasemate teostega tähendas «Tasuja» keele vahendite kunstilisel kasutamisel suurt sammu edasi.

Põhiliselt Põltsamaal valminud (Tallinnas lõpetatud) «Tasuja» tähtsus eesti kirjandusloos on erakordselt suur. 1880. aastal ilmunud raamat pani aluse ajalooliste jutustuste seeriale, mille kirjutamisest võtsid osa peale Bornhöhe enda veel A. Saal, J. Järv, A. Kitzberg, K. A. Hermann, G. E. Luiga ja mõned vähemtähtsad autorid. Ükski hilisematest ajaloolistest jutustustest ei suutnud aga «Tasujat» poeetilisuselt ja mõjuvuselt ületada. On kindlalt tõestatud, et «Tasuja» innustas rõhujatevastast võitlust veel Suure Isamaasõja ajal.

Kolm aastat pärast «Tasuja» autori lahkumist Põltsamaalt asus selle lähikonnas tööle luuletaja Jakob Tamme (1861—1907). Aastail 1883—1885 oli ta õpetajaks Adaveres, 1885—1890 Pilstveres ja 1890—1893 Põltsamaa külje all Eesti Aleksandri-linnakoolis. Need aastad tähistavad kirjandusliku küpsuse saavutamist ning loomingu paremiku suure osa valmimist.

Ajajärgu algul oli Tamme luules tähtis koht lastelauludel. Täiskasvanutele määratud lüüri-
liste luuletuste seas moodustavad terve tsükli need, kus vabadusiha on (ajajärgu ängistavate poliitiliste olude sunnil) peidetud allegooriasse, eeskätt looduspiltidesse. J. Tamme talendi peamiseks avaldumisalaks on aga eepiline luule. Edusamme tema loomingus tähistavad värssmuinasjutt «Võitlus põrgu vastu», muistsete eestlaste vanemast Lembitust kõnelev ballaad «Ärkvel» ja eriti kehviktalupoja traagilist elukäiku kujutav poem «Ahervars». Viimane auhinnati Eesti Kirjameeste Seltsi esimesel võidupeel 1887. aastal. Kolm aastat hiljem sai võidupeel esimese auhinna Tamme luuletus «Urgas».

Korduvalt kasutas Tamm rahvaluulest pärinevat ainet. Tema poeem «Väike Virtsjärv» ja ballaad «Orjakivi» on kohamuistendite ümberjutustused. Viimane nendest, mis jutustab, et kivi on halastavam kui kuri mõisnik, levis hiljem koolilugemike kaudu ning saavutas laialdase populaarsuse. Rahvapärimustele toetus luuletaja ka oma vormimeisterlikus, sekstiinides kirjutatud ballaadis «Odavad orjad», mille tege lane Saare Tõnu on esimesi hallparuni kujusid eesti kirjanduses. Rahvalaulu vormielementide kasutamise küllaltki õnnestunud katse on jutustav luuletus «Adam Hapu».

Põltsamaa lähedal veedetud aastail kujunes J. Tamm ka tunnustatud valmimestriks. Kümne-konnast 1886. aastal kirjutatud valmist on kõige õnnestunud alluvate rõhumist sõitlev «Punik» ja tänamatust sarjav «Siga».

Veel edukam kui Adaveres ja Pilstveres oli Tamme kirjanduslik tegevus Eesti Aleksandri-linnakooli õpetajana töötades. Süvenesid kirjaniku loomingu realistlikud jooned, ta jõudis oma võimete kõrgperioodi. Luuletaja valas nüüd värssidesse peamiselt isiklikult kogetut.

J. Tamme vapustasid ema surm 1889. aastal ning M. Veske surm aasta hiljem. Mõlemal puhul kirjutas ta mitmeid luuletusi. Järgnesid Tamme lüürilise luule paremikku kuuluvad karjasepõlve meenutavad laulud. Õnnestunult on neis kasutatud onomatopöad; luuletus «Kilinkölin» kuulub kõige tuntumate hulka. Lüürilised ja eepilised sisuelemendid on hästi ühendatud matkakirjelduses «Käik Kalevipoja süngil».

J. Tamme eepilises luules jätkus rahvapärimuste kasutamine. Tuhkatriinu-motiivide omapäraseks variandiks on tema värssmuinasjutt «Kuldking», kohamuistendil põhineb «Ulli allik», rahvaluules laialt levinud ussijutte kajastavad ballaadid «Ussipealik» ja «Ussi hari». Ei jäänud kasutamata ka rahvajutud hundi kohta; mitmesuguste, sageli omavahel üsna vastuokslike rahvapäri-

muste oskusliku liitmise ja töötlemise tulemusena valmis loomismuistend «Hundi loomine». Tamme Põltsamaa-ajajärgu parimaid töid on tema ballaad «Vanne». See on sisutihe ja küllaltki vorminõtku luulesaavutus, milles ei leidu ühtki üleliigset detaili. Just seetõttu ongi ballaadil suur ideeline löövus, selle mõisnikevastane suunitlus pääseb täiele mõjule.

Oluline täiendus Tamme originaalsele luuleloominguks on tema tõlked. Saksa luuleklassikast jõudsid Põltsamaalt või selle lähistelt eestikeelsest kirjavarast rikastama mitmed Goethe, Schilleri, Uhlandi ja Heine tööd. Mõnedes nendest on Tammel originaali sisu- ja vormitäiuse edasiandmisel küll tõsiseid puudujäärke, kuid on ka tõlkeid, mille taset ei ole hiljemgi suudetud ületada. Esiletõstmist väärib näiteks H. Heine «Kahe grenaderi» tõlge.

Saksa luuleklassikat oli hakatud eesti keelde tõlkima juba enne J. Tamme, kuid vene luule tõlkimisel oli ta tõeline teerajaja. Tema tööväevana ilmusid eesti keeles tõlked vene rahvaluulest ning Puškini, Lermontovi, Krõlovi ja teiste autorite loomingust. Tamme vahendatud «Talupoeg Mikula» jäi pikemaks ajaks ainaks eestikeelseks böliina tõlkeks. Puškini luulesi tõlkis Tamm Adaveres ja Pelistveres poeemid «Poltaava» ja «Vaskratsanik» ning mitmeid lühemaid töid; tema kaudu jõudis eesti keelde ka mitmeid Lermontovi väljapaistvaid teoseid, sealhulgas vabadusluuletusi. Kõige suuremad on aga Tamme teened Krõlovi valmide tõlkijana. Krõlovi kaudsel mõjul luuletas Tamm ka oma algupärased valmid.

Eesti Aleksandri-linnakooli õpetajana jõudis kirjanik oma luulevalimike trükis avaldamiseni. 1892. aastal ilmusid tema luuletuskogu «Ärganud hääled» kaks annet.

Aleksandrikoolis oli Jakob Tamme õpilaseks hilisem luuletaja ja revolutsionäär Hans Pöögelmann (1875—1938). Sellesse õppeasu-

tusse astus lugemise viieaastaselt selgeks saanud poiss pärast Paistu kihelkonnakooli lõpetamist 1888. aastal. Kirjanduslik anne oli avaidunud juba kihelkonnakoolis, 11-aastaselt kirjutas Pöögelmann oma esimese luuletuse. Õpilase luuleande väljaarendamiseks aitas J. Tamm õpetajana kahtlemata omalt poolt kaasa.

Andmed, nagu oleks Pöögelmanni enda luuletusi juba autori õpilaspõlves trükitis ilmunud, ei vasta tõele. Ta küll saatis «Postimehe» toimetusele emaarmastusest kõneleva luuletuse «Ema süles» ning Lermontovi eeskujul salmitud «Elukarika» (milles mõistetakse hukka egoistlikku elumaitsemist), kuid need jäid avaldamata («Ema süles» ilmus esmakordselt Pöögelmanni postuumses valikkogus «Luuletused» 1957. aastal). Aleksandri-linnakooli päevil jäid avaldamata ka «Sakala», «Valguse» ja «Linda» toimetusele saadetud luuletused.

Pöögelmanni kirjutisi ilmus õpilasajakirjas «Aleksandrist», ta oli ka ajakirja esimesi toimetajaid. Nagu jutustab oma mälestustes Julia Pöögelmann, olla J. Tamm oma õpilase tulevase kutseala õigesti ära arvanud. Ta olla õpetööd revideerima tulnud inspektorile rääkinud, et väikesest, kuid terasest ja targast Hansust saab ajakirjanik.

Eesti Aleksandri-linnakooli lõpetas Pöögelmann 1892. aastal, sellega katkesid ta sidemed Põltsamaaga. Oma 1935. aastal avaldatud autobiograafiliste märkuste järgi tõi ta sealt kaasa «... tugeva portsjoni rahvuslust (isamaa-armastust), püüde joomise vastu võidelda, tahte salmisid taguda... ja tugeva usuvastase vaimu». Aasta pärast Pöögelmanni lahkus Põltsamaalt ka tema õpetaja Jakob Tamm. Asemele tuli aga teine väljapaistev kirjanik: Tamme töökohale asus Ernst Peterson-Särgava (1868—1958) — eesti kriitilise realismi silmapaistvamaid esindajaid. Põltsamaale jäi ta 1902. aastani. Siit saadud muljete all valmisid ta tähtsamad tööd.

Esimesed Põltsamaal veedetud aastad polnud kirjaniku loomingus siiski veel kuigi viljakad. Ta kohendas trükis avaldamiseks oma varem valminud töid, tõlkis L. Tolstoid ja V. Garšinit. Koolitöö kõrval kippus aeg kirjanduslikuks tegevuseks napiks jääma. Aega võttis ka isikliku elu korraldamine, 1895. aastal kirjanik abiellus.

Just Põltsamaal sai aga teoks see pööre Peterson-Särgava maailmavaates ja kirjanduslikus meetodis, mis võimaldas tal kirjutada «Paised» ja «Rahvavalgustaja». Aegapidi jõuab ta järjest sügavamale äratundmisele, et inimene on oma ümbruse produkt. Ja sellega seostubki kirjanduslik eneseleidmine, ärapöördumine varasema loomingu romantilis-epigoonlikest joontest. Maailmavaateline murrang teeb Aleksandri-linnakooli koolmeistrist veendunud kriitilise realisti.

Lähenedmist sellele kirjanduslikule meetodile kajastab 1897.—1898. aastal valminud pikem jutustus «Õnnetu õnnelik», mille põhiideeks on, et armastus ei tule sunniga. Selles töös on juba mõndagi uut (küla realistlik kirjeldamine, tunde-paatosest loobumine), kuid siiski palju ka niisugust, mis meenutab autori varasemat kirjanduslikku maneeeri.

Töelist pööret tähistab 1898. aastal kirjutatud jutustus «Marjad silmas». Sotsiaalseid vastuolusid, mida kirjanik koges Põltsamaal ehk suuremalgi määral kui oma varasemates elukohtades, on siin lahatud otse erakordse teravuse ja sarkasmiga. Teos kätkeb suurt üldistusjõudu; polaarselt vastanduvad kahe leeri esindajad — pastor Weitling ja Ahvena-Jüri. Jutustuse idee tekkeks aitas kaasa kirjaniku enda poolt hiljem kirjeldatud tõsieluline juhtum:

«Mäletan üht kuumpalavat lõikusaegset päeva. Vallarahvas tegi mõisa põllul tegu, kuna oma rukis kodus pudenes. Oli nii kuum ja sunniti

töötama niisuguse kiirusega, et mõned ära minestasid... Ja just siis, selle lõikuspäeva kõige kuumemal ajal... sõitis mitmehobuse tõllas veskitammile kalu püüdma [Vana-Põlt-samaal] mõisavalitseja Ratzel. Uhked hobused ees, kellest igaüks maksis tuhandeid; sörmes briljantsõrmus, mis lõi aina välku...»

Samalaadsete tähelepanekute najal valmis Peterson-Särgaval 1898. aastal veel teine jutustus — «Ühe härja elulugu». Intrigeeriva pealkirja all ei ole tegelikult siiski niivõrd juttu härjast kui selle peremehest, renditalupojast Kirjukannu Jaanist. Lugeja jõuab kerge vaevaga järeldusele, et vaese talupoja elu ei ole milleski kergem ega parem härja omast. Härjavärsi suurekskasvatamine viib loodetud kasu asemel hoopis rendi tõstmisele. Loomal on sundijaks karjus, talumehel aga nälg.

«Ühe härja elulugu» koos jutustusega «Marjad silmas» moodustasidki «Paisete» 1899. aastal ilmunud esimese ande. Lugejaskonnas leidis see suure poolehoidu, positiivselt hindasid väljaannet ka ajalehed «Olevik» ja «Sakala», kuid tagurlikus «Ristirahva Pühapäeva-lehes» põhjustasid «Paised» vihase rünnaku.

Järgmisel aastal teise andena ilmunud jutustuse «Issanda kiituseks» puhul liitusid ründajatega ka «Postimehe» ümber koondunud eesti natsionalistid. Põhjuseks oli, et satiirinooled, mis olid «Paisete» esimeses andes tabanud mõisnikke ja pastoreid, suundusid nüüd ka eesti kodanluse pihta. Objektiivselt oli kriitika sfääri laienemine just jutustuse väärtus. Võrreldes kahe eelmise jutustusega tähendab aga «Issanda kiituseks» tõepoolest mõningat tagasilangust. Põhjuseks on eesrindlike poliitiliste ideede põimumine naiiv-idealistslike arusaamadega moraaliküsimuses.

«Paisete» kolmanda ande jutustus «Tulge appi!» (kirjutatud ja ilmunud 1901) on aga kahtlemata

Peterson-Särgava loomingu tippsaavutusi. Aineks ei ole enam feodalismi igandid eesti külas. vaatluse alla on seekord võetud selle tüüpiliselt kapitalistlikud näojooned, hallparuni vastuolud sulase ja saunikuga. Kohalike olude võrdlus india omadega aitab klassivastuolusid seda teravamalt esile tuua. Teosele on omane suur kontsentreeritus. Isegi mõnevõrra kuivavõitu, protokollitaoline väljenduslaad on siin selgelt kunstikavatsuslik ning omal kohal, aidates kindlalt kaasa jutustuse mõjukusele. Tegelased on dialoogi kaudu individualiseeritud, nende ütlemissviis on rahvapärane ning lopsakas.

Sisuliselt liitub «Paisetega» ka 1901. aasta lõpul kirjutatud ning ilmunud jutustus «Oheliku-onu jõulunägemine» («Paisete» uustrükis 1945. aastal ühendaski kirjanik selle oma jutustusteseriiga). Jätkub hallparunite ebainimliku kasuahnuse paljastamine. Meie pilgu ette tuuakse mõned kulakud, kes on endale vara kogunud kuriteo teel. Klassiantipoodide kokkupõrke paratamatus ilmneb «Oheliku-onu jõulunägemises» ehk veelgi selgemalt kui jutustuses «Tulge appi!»

Peterson-Särgava jutustustel, mis ta kirjutas Põltsamaal aastail 1898—1901 (ilmusid (1899—1901), on eesti kirjanduses üsna ainulaadne koht. Need moodustavad tsükli, mis heidab valgust tolle aja kõige teravamaile ühiskondlikele küsimustele. Kaasaega on käsitletud erutavalt ja väljakutsuvalt, propagandistlik tuum valatud haaravasse kunstivormi. Väärtuslik täiendus «Paisete» seeriale on Peterson-Särgava Põltsamaa-aastate lõpul kirjutatud lühipalad «Hõiskama Jaagup» ja «Nime pärast» ning proosa-valm «Heinakuhi».

Põltsamaal ja Põltsamaa ümbruses kogutud ainekud jäi kirjanikul meeles pakitsema ka pärast 1902. aastal Kosele elama asumist, «Rahvavalgustaja» kirjutamist alustaski ta juba Põltsamaal. Töö valmis 1903. aasta märtsis ning ilmus 1903—

—1904. Muljed alevikest — Vändrast, Sindist, Põltsamaalt ja Koselt — on «Rahvavalgustajas» ühtseks tervikuks sulatatud, Mudila all on mõeldud neid kõiki.

Peterson-Särgava esimese romaani vaatlusobjektiks on tüüpilise aleviku kultuurielu. Võitlus käib rahva vaimse juhtimise ümber. Sellele pretendeerivad niihästi pastor koos köstriga kui ka kaks erinevate vaadetega koolmeistrit. Üks nendest — Jürisson — esindab autori enda seisukohti. Kuid kirjanik ei lase tal triumfi pühitseda, romaani lõppedes jääb Mudilas kõik endist viisi. Ehkki teos kaldub pessimismi, on tal suur paljastusjõud. Ühiskonda süüdistavana liitub «Rahvavalgustaja» «Paisete» seeriaga. Romaani suurimaid väärtusi on selle tabavalt joonistatud tegelaskujud. Eesti proletaarne kriitika andis «Rahvavalgustajale» kõrge hinnangu.

Pärast E. Peterson-Särgava lahkumist ei ole Põltsamaa enam omandanud niisugust kirjanduslikku tähtsust, nagu tal oli käesoleva sajandi algusaastateni. Eesti kodanliku vabariigi ajal oli kohalik tähtsaim kirjamees luuletaja Reinhold K a m s e n (1871—1952), kes oli aastail 1927—1930 ajalehe «Põltsamaa Teataja» ja hiljem ajalehe «Põltsamaa Uudised» toimetaja.

Kamsen sündis umbes 15 kilomeetri kaugusel Põltsamaalt, Imavere vallas, Põltsamaa naaberkohelkonna Pilistvere idaservas. Tema noorus ja keskiga möödusidki Pilistveres. 1920. aastal Põltsamaale elama asudes lähenes luuletaja juba 50. eluaastale. Suur osa tema loomingust kajastab 1905.—1907. aasta revolutsiooni lüüasaamisele järgnenud surveaega. Kõige populaarsem on aga koolilugemike kaudu laialt levinud luuletus «Küll on kena kelguga . . .». Paljudele oli tuntud ka Kamseni parimate luuletuste hulka kuuluv «Murede maa», milles on maalitud erakordselt sugestiivne pilt eesti talupoja töö- ja vaevarahkest minevikust.

Lahja põld ja kadakane karjamaa —
seal mu vanemate muremaa;
alet seal põletas asuja
kurbusest küdeva rinnaga.

Põltsamaal töötas luuletaja kuni kohaliku aja-
lehe toimetajaks asumiseni Tarbijate Ühisuse
raamatupidajana. Olulist lisa varasemale luule-
loomingule ei suutnud ta enam anda. Vanadus-
päevad veetis Kamsen Tallinnas.

Eesti NSV vabastamiseks peetud lahingute ajal
1944. aastal ja mõnda aega hiljem elas Põltsa-
maal ja selle lähistel luuletaja Anna Haava
(1864—1957). Säreveere metsatalus möödus tee-
neka kirjaniku 80. sünnipäev. Hiljem viibis ta
Põltsamaal tuttavate juures ning oli Põltsamaa
haiglas ravil. Luuletaja loominguläte ei olnud
sel ajal veel kaugeltki kuivanud. Tema 90. sün-
nipäeva puhul 1954. aastal ilmunud «Luuletus-
tes» leidub tsükkel, mis sisaldab 1940-ndate
ja 1950-ndate aastate loomingut. A. Haava seda
eluperioodi iseloomustavad ta enda sõnad:

Veelgi ei saa vaiki olla!...
Veelgi hinges nagu laulu...

Ajaloosündmused Põltsamaal Suure Isamaasõja
ajal on kajastunud eesti nõukogude kirjandu-
ses. Mälestus fašismiohvritest on inspireerinud
Vladimir Beekmanit poemi «Viis minu-
tit» kirjutamisele. Selles on nägemuslikult ühen-
datud 1941. aasta juulikuu traagilised sündmu-
sed mitmetes Eesti paikades.

Mine juulikuu algul Pärnusse,
mine Põltsamaa Suuresillale,
kui siis öhtusel viivul kuulatad,
püüab mõndagi ärgas kõrv.

Jutustatakse hävituspataljoni laste fašistide kätte
langemisest Pärnu lähedal, bandiitide rünna-
kust Põltsamaa täitevkomiteele 4. juulil ja Saksa
fašistliku okupatsiooni aegsetest hukkamistest.
Värsid, mis väljendavad sügavat kaastunnet

mörvaohvritele, vahelduvad satiiriliste piltide maalimisega eesti ja saksa fašistidest.

Kohanime esinemise kaudu on Põltsamaaga seotud Heino Kiige 1970. aastal ilmunud romaan «Tondiõomaja», mis käsitleb kolhooside rajamist ja esimeste aastate arenguraskusi.

Põltsamaa on jõudnud ka vene nõukogude kirjandusse. Oktoobrirevolutsiooni sündmusi selles Kesk-Eesti väikelinnas käsitleb Vladimir K n e h t i (Vladimir Petrovski pseudonüüm) jutustus «Seltsimees Reene». Autor kuulus nende vene sõjaväelaste hulka, kes Oktoobrirevolutsiooni päevil Eestis viibisid ning töörahva võidule kaasa aitasid. Hiljem sai ta Nõukogude sõjalaevastiku kontradmiraaliks.

Knehti looming on mitmepalgeline. Sellesse kuuluvad romaanid «Hea lootus», «Rünnak» ja «Lukustatud maa», näidend «Miinilaev «Groznoï»» ning mitmed jutustused. Viimaste seast on peale «Seltsimees Reene» Eesti-aineline ka «Armastuse piraat». Põltsamaaga seotud jutustus ilmus 1946. aastal eestikeelses tõlkes.

Põltsamaa kannab «Seltsimees Reenes» Mõisamaa nime. Oktoobrirevolutsiooni-aegse aleviku kirjelduses on siiski mitmeid ebatäpsusi, ilmset ei tundnud autor kohta kuigi hästi. Kaunis selgusetuks jääb, missugust paika on kujutatud Tiesenhauseni mõisana; tõenäoliselt on silmas peetud Pajusit või Adaveret.

Põltsamaal ja ümbruskonnas Oktoobrirevolutsiooni ajal asetleidnud sündmuste kirjeldus vastab üldjoontes tegelikkusele. Enamikul jutustuse tegelastest, sealhulgas ka nimategelasel, on kindlad prototüübid. Sepa perekond (jutustuses perekonnanimega Viro), keda mina-tegelasena kujutatud autor külastas, olid Heintsid. Nagu jutustuses nii ka tegelikkuses olid kõik selle perekonna liikmed veendunud bolševikud. Noorema (ning erakordselt tragi ja julge) tütre nimi oli Ireene, ilmselt ongi just teda kujutatud seltsimees Reenena.

Hoolimata kunstilistest puudujääkidest (mõnede tegelaskujude skemaatilisus, revolutsiooni võidukäigu lihtsustamine) on «Seltsimees Reene» huviga loetav ning väärtuslik täiendus Põltsamaa käsitlevale kirjandusele. See on kohaliku revolutsioonilise liikumise ainus ilukirjanduslik kajastus.

Põltsamaa kirjanduslooline tähtsus on kaugelt suurem kui teistel Eesti väikelinnadel. Mitmed Põltsamaaga seotud kirjanikud (peale K. A. Hermannini ka J. Tamm ja E. Peterson-Särgava) on ühtlasi kaasa aidanud kohaliku muusika arengule.

LAULU JA MUUSIKA PÕLTSAMAA

Jälgides öukondlikke traditsioone, organiseeris Põltsamaa isand W. J. v. Lauw 1770-ndatel aastatel pärisorjadest koosneva lossikapelli. See on esimene meile säilinud teade Põltsamaa muusika arengust. Muusikuteks olid küll eestlased, kuid pillimäng suurniku käsu kohaselt ei rikastanud eesti rahvuslikku kultuuri kuigi märkimisväärselt. Hoopis teistsugune on lugu Põltsamaal 1840. aastal rajatud segakooriga, mis pani aluse järjepidevalt tänapäeva ulatuva kohaliku laulu- ja muusikaharrastusele ning andis mitmeid aardeid ka eesti rahvusliku muusikakultuuri üldvaramusse.

Põltsamaa segakoori rajajaks oli Martin Andreas Wilberg (1821—1903). Ta sündis Põltsamaale sisserännanud saksa käsitöölise perekonnas (sünnimaja asub Kalda t. 7), sai Põltsamaal alghariduse ning pandi seejärel Paide maalri Lembergi õpipoisiks. Maalermeister armastas laulu ning laskis oma puhta ja heleda häälega õpipoisil vaeslastekooli juhataja šveitslase La Nica juures laulu ja nooditundmist õppida. 18-aastasena (1839. aastal) tuli maalriametis omandanud noormees Põltsamaale tagasi, maalritöö

tegemise asemel sai temast kihelkonnakooli õpetaja. Kihelkonnakooli õpilastest moodustaski ta 1840. aasta jaanuaris väikese segakoori. Juba kaks või kolm kuud hiljem tuli koor toime neljahäälsete laulude ladusa esitamisega. Peagi suudeti mõjuvalt ette kanda ka tundmatu helilooja kaheksahäälne «Hosianna». Algselt õpilastest koosnev koor täienes vanemate lauluhuvilistega. Mõisnikust kirikueestseisja äratuslauluga röömustamise eest sünnipäevahommikul sai koor raha koduoreli muretsemiseks.

K. A. Hermann, A. Kasemets, E. Arro ja teised muusikaajaloolased on koori asutamist Põltsamaale õigusega pidanud pöördeliseks sündmuseks eesti koorilaulu ajaloos. Põltsamaa koor polnud küll Eesti vanim (juba varem tegutsesid koorid Kanepis, Lihulas, Laiusel ja mujalgi), kuid see oli esimene, mis saavutas küllalt kõrge kunstilise taseme ning jäi pidevalt tegutsema. M. A. Wilbergi rajatud kooril on teeneid ka selles, et see õhutas hiljem heliloojana tuntuks saanud pastor Emil Heinrich August H ö r s c h e l m a n n i (1810—1854) muusikalist tegevust.

«Hosianna» ettekanne olevat H ö r s c h e l m a n n i otse keeletuks ja juhmiks teinud. Tal olevat raske olnud uskuda, kuidas nii suur asi võis nii vähese jõukulu ja õppimisega õnnestuda. Ka olevat ta imestust avaldanud, et eestlased üldse nii ilusasti laulda võivad. H ö r s c h e l m a n n ei jäänud aga imestavaks pealtkuulajaks, vaid hakkas koori edule omalt poolt kaasa aitama. Segakoori kõrvale asutas ta (arvatavasti 1843. aastal) ka meeskoori. Ja kui Wilberg aastail 1846—1852 ajutiselt Kolga-Jaanis töötas, lasus Põltsamaa kooride juhtimine nähtavasti just H ö r s c h e l m a n n i l.

Põltsamaa pastori peamised muusikaajaloolised teened seisnevad siiski heliloomingus. Algul ta küll lihtsalt varustas saksa heliloojate laule eestikeelse tekstiga, kuid hiljem valmis tal umbes

M. A. Wilbergi
sünnimaja

paarkümmend originaalset koorilaulu. Kooritehnika vahendite rakendamisel oli Hörschelmann küllaltki mitmekülgne. Ta kasutas motiivide kordamist, sekventse, pidehelisid ja eriti sageli kloppimisrütmi. Ka laskis ta koori laulda niihästi unisoonis kui ka nais- ja meeshääli vastandavalt.

Hörschelmann tundis huvi ka ilmaliku muusika vastu ning avaldas 1847. aastal pealkirja all «Mõnned armsad laulud vagga süddame rõmustamiseks ühhe ehk kolme heälega laulda» kuus saksa rahvalaulu. 1862. aastal ilmus väljaandest kordustrükk. Hörschelmanni enda laule sisaldas 1852. aastal ilmunud kogumik. «Waimolikkud laulowisid...». Pärast helilooja surma avaldas K. A. Hermann 1885. aastal 16 tema koorilaulu pealkirja all «Põltsamaa endise õpetaja E. Hörschelmanni laulud». Hörschelmanni parim laul on aastavahetusele pühendatud «Päevad ja nädalid». Eesti helitööde ajaloolisel kontserdil «Vanemuise» uue teatrihoone avamise puhul 1906. aastal esitati avanumbrina just see Põltsamaa helilooja koorilaul.

Põltsamaa segakoor sai peagi tuntuks ka väljaspool oma kodupaika. Suurt tähelepanu äratas ta juba Viljandi kiriku uue oreli sisseõnnistamisel 1844. aastal, mitmehäälne laul sai kõrge tunnustuse osaliseks. Wilbergi Põltsamaalt eemalviibimise ajal olevat koori tase küll mõnevõrra langenud, kuid tõusis peagi uuesti. 1856. aastal esitas segakoor solistidega ning oreli saatel osi J. Haydni oratooriumist «Loomine» ja G. F. Händeli oratooriumist «Messias». Järgmisel aastal anti vaeste heaks kontsert, mille kavas oli J. Eccardi, M. Praetoriuse, G. P. Palestrina ja teiste vanade meistrite töid. Täielikku tunnustust koorile sisaldas ka nädalalehe «Das Inland» teade 1862. aastast, et on esinetud 4-, 5-, 6- ja 8-häälsete lauludega. Kontserdil on olnud kaastegev ka keegi solist, kuid selle kohta puuduvad lähemad teated.

Segakoori rajaja ja teenekas dirigent M. A. Wilberg elas kõrge vanuseni, jäädes koori juhtimisest eemale alles oma elu viimastel aastatel. Ta on maetud Põltsamaa endise saksa koguduse vanale kalmistule (asub Viljandi maantee ja Pika tänava nurgal).

1865. aastal asutati Põltsamaale pasunakoor. Esimene dirigent oli Anikvere koolmeister Tõnu Omel. Tema õpilaste hulka kuulus hilisem väljapaistev muusikamees Karl August Hermann (1851—1909), kes saigi Põltsamaa orkestri juhina oma õpetaja järglaseks.

Hermann sündis Uue-Põltsamaa vallas Vöhma külas sepa pojana. Lapsepõlves elas ta üliiraskestes majanduslikes tingimustes. Õppida võimalus ainult vaheldumisi karjaskäimisega ning kingsepa ja rätsepa õpipoisi ameti pidamisega. Esimese koolihariduse andis Põltsamaa orkestri rajaja T. Omel. Haridustee jätkus Põltsamaa kihelkonnakoolis, kus M. A. Wilberg hakkas hoolitsema ka poisi muusikaliste võimete arendamise eest, õpetades talle klaveri- ja oreli mängu.

Juba 13-aastaselt laulis Hermann Wilbergi juhitud segakooris. Üllatavana tundub aga teade, et ta on 16-aastaselt komponerinud üldtuntuks saanud laulu «Süda tuksub tuks, tuks, tuks». Noor Hermann olevat laulu loonud oma koolivendade palvel, kes tahtsid seda laulda kuskil pulmas. «Süda tuksub . . .» sai kiiresti populaarseks, neli aastat hiljem oli R. Kallas selle juba rahvasuust üles kirjutanud.

1867. aastal lõpetas Hermann kihelkonnakooli ning sai endale Põltsamaal abiõpetaja koha. Oma mälestustes kirjutab ta puhkpillide tellimisest Saksamaalt Põltsamaa pasunakoorile ning nendel mängima õppimisest. 1869. aasta suvel viibis noor koolmeister Tartus esimesel üldlaulupeol ning sealt saadud muljed süvendasid huvi laulu ja muusika vastu veelgi. Et noormehele võimaldada ennast muusika alal täiendada, korraldas Põltsamaa pasunakoor kontserdi, mille tulu läks Hermannile. Saadud raha eest võttis ta kelleltki doktor Schneiderilt, keda peeti suureks muusikameheks, mõned klaveri- ja orelitunnid. Kui Hermann elementaarkooli õpetaja eksami sooritamiseks Tallinna siirdus, jätkus muusikaline enesetäiendamine ka seal.

Hermanni kui helilooja ja muusikakirjaniku kujunemises olid Põltsamaal veedetud aastad kõige tähtsamad. Tema 13 aastat (1885—1898) ilmunud «Laulu ja mängu leht», mis kandis alapealkirja «Kuukiri Eesti muusika edendamiseks», on Eesti muusikaelu arengus tõesti suure tähtsusega. Hermannil on olulisi teeneid ka koorilaulukogude avaldamisel (tema eeskujule järgnesid peagi ka mitmed teised autorid). Mitmekülgse haridustegelase helitööde arv ulatub üle 300, koorilaule on sealhulgas umbes 200. Peale juba nimetatud «südametuksumislaulu» on ka mitmed teised laulud («Oh laula ja hõiska», «Mingem üles mägedele», «Kui Kungla rahvas . . .») saavutanud üldtuntuse, muusikaliselt peetakse parimaks laulu «Isamaa mälestus».

1935. aastal püstitati Põltsamaa parki Hermann
mälestussammas (skulptor A. Leius).

Kui Hermann 1871. aastal Põltsamaalt lahkus, sai
tema järglaseks orkestrijuhi kohal Anikvere
koolmeister Ants Utsal. Põltsamaa segakoori
juhatamist jätkas 1880-ndate aastateni selle asu-
taja Martin Andreas Wilberg. Organistina tegut-
ses viimane veel hiljemgi. Koori repertuaari
püüdis ta rikastada ka oma laululoominguga.
Sellest on meile tuntud J. V. Jannseni sõnadele
kirjutatud segakoorilaul «Rõõmus laulja».

Wilbergi järglane koorijuhikohal oli Johan
M e i n (1859—1912), kes hoidis taktikeppi kuni
oma surmani. Põltsamaa lähedusse asus ta Anik-
vere uue koolmeistrina; on tõenäoline, et ta oli
vähemalt ajutiselt ka Põltsamaa orkestri juhiks.
1899. aastast oli Mein Uue-Põltsamaa mõisale
kuulunud Mällikvere karjamõisa valitseja. Meini
juhtimisel algas Põltsamaa segakoori osavõtt
üldlaulupidudest (IV üldlaulupidu 1891. aastal
oli esimene, mille kavas olid ka segakoori-
laulud). Seal peale ei ole põltsamaalased
ühtegi üldlaulupidu vahele jätnud.

Lauluproovid, mida peeti kaks korda nädalas,
olla Meini ajal sageli öötundidesse ning isegi
hommikuni venima kippunud. Hoolikal laulude
lihvimisel olid aga tõesti positiivsed tagajärjed:
V üldlaulupeo võidulaulmisel Tartus 1894. aastal
sai koor II auhinnana hõbedast taktikepi ning
kaks aastat hiljem, VI üldlaulupeol Tallinnas ko-
guni esimese auhinna — suure loorberipärja.
Tublid koorikollektiivid kujunesid Põltsamaal ka
aastail 1888—1891 Eesti Aleksandri-linnakooli
õpetajana töötanud Robert Julius E r l e m a n n i
(1851—1898) juhtimisel. Peale kooli poistekoori
dirigeeris ta veel õpilastest koostatud mees-
koori ning peamiselt Põltsamaa ja Pilistvere
kihelkonna rahvakooliõpetajatest moodustatud
meeskoori. Mõlemad meeskoorid esinesid IV
üldlaulupeol Tartus 1891. aastal.

Eesti Aleksandri-linnakooli ajutiselt raugenud

K. A. Hermann
monument
linnapargis
(avati
1935. a.,
skulptor
A. Leius)

muusikaellu tõi uue hoo Ernst Peterson-Särgava. Kooli suure laulukoori kõrvale asutas ta teise, väiksema, kuid ainult tõesti headest lauljatest koosneva koori. Hoolsa tööga saavutati, et valikkoori esinemisi kroonis edu nii Aleksandri-linnakoolis kui ka väljaspool seda.

1890-ndatel aastatel hakati väikesi laulupidusid (laulupäevi), millest võtsid osa mitmed ümbruskonna koorid, korraldama ka Põltsamaal. 1891. aasta suurel kontserdil laulsid peale kohalike kooride ka Kolga-Jaani ja Koeru meeskooring Kolga-Jaani, Venevere ja Painküla segakoor kokku umbes 150 lauljaga. Järgmisel aastal oli Põltsamaa laulupeole koore kogunenud Põltsamaalt, Kolga-Jaanist ja Pilistverest. Taktikepi tõstis K. A. Hermann.

1894. aasta laulupäeval, millest võtsid osa 11 laulukoori ja Holstre mängukoor kokku 200 laulja ja mängijaga, juhatas koore Miina Härma, 1903. aasta laulupäeval 9 koori osavõtul Artur Kapp. Hästi õnnestusid ka Põltsamaa segakoori üksikesinemised. Ühes muusikaarvustuses märgitakse, et kõik hääled olid väga puhtad, iseäranis õrn ja mahe aga sopran. Põltsamaa koor andis nagu varemgi kontserte ka väljaspool kodualevikku, 1914. aastal võeti osa Viljandi laulupäevast.

Põltsamaa pasunakoori tegevuses tekkis XIX sajandi lõpukümnendel vaheaeg. Puhkpilliorkestri tegevuse taaselustajaks sai Pauastvere koolmeister Tõnu Kutsar (1865—1942). Saksamaalt muretseti uued pasunad, noote saadi kasutada Tartu sõjaväeorkestrilt. T. Kutsar jäi orkestrijuhiks 23 aastaks (1898—1921). Tema järglased olid Jaan Jalakas, Aleksander Viro, Hugo Aren ja Egon Grosthal.

Põltsamaa segakoori juhatas 1912.—1940. aastani eespool riikliku algkooli juhatajana mainitud Jaan Peterson-Põldra. Alates 1922. aastast olid Põltsamaa muusikaelu tähtsaimad sündmused iga-aastased Põhja-Viljandimaa laulupäevad. Esimesel nendest juhatas koore Juhan Simm, osa võttis umbes 150 lauljat. 1934. aastal olid aga osavõtjate seas juba 23 segakoori, 4 meeskoori ja 7 pasunakoori kokku ligi 1000 laulja ja mängijaga. Meeskooride dirigendiks oli sellel laulupäeval Eduard Tubin.

Peale soliidse eaga segakoori tegutses Põltsamaal kodanliku võimu ajal veel segakoor «Leelo», mida juhatas algul keskkooli lauluõpetaja Karl A r e t ja pärast tema surma helilooja Ants K i i l a s p e a. Lisaks kahele segakoorile pakusid laulurõõmu veel mees- ja naiskoor. Esimest juhatas võimsa bassihäälega muusikamees Villem A l a r i, teist energiline naisdirigent, helilooja Uno Naissoo ema Ksenia N a i s s o o. Kodanliku võimu lõpul olid kõik neli koori umbes 50-liikmelised.

Põltsamaa puhkpilliorkestri juhiks suunati Tallinna Konservatooriumist 1934. aastal Voldemar L e m m i k. Aasta hiljem üüriti linnavalitsuselt harjutuspaigaks Põltsamaa lossi alumine korrus. Harjutusruumide üür oli aga küllalt kõrge, selle tasumiseks tuli korraldada karneval-balle ja muid piduõhtuid. Aeg tõsise muusikaga tegelemiseks kippus napiks jääma.

Revolutsiooniline 1940. aasta tõi uusi tuuli ka Põltsamaa muusikaellu. Segakoorid ühendati, ühendkoor hakkas tegutsema vastasutatud Põltsamaa rahvamaja segakoorina ning noorte dirigentide Eino Juttuse ja Erich Meistri juhtimisel. Puhkpilliorkestris kasvas pillimeeste arv 40-ni, vaheldumisi juhatasid V. Lemmik ja A. Kiilaspea.

Laul ja muusika ei vaikinud Põltsamaal ka rasketel sõja-aastatel. A. Kiilaspea ja E. Juttus küll lahkusid Põltsamaalt ning okupatsioon pillutas ka pillimehed suurelt osalt laiali, kuid koolinoortest kasvas V. Lemmik puhkpilliorkestrile uue järelkasvu. Teiste seas hakkas sel ajal orkestris mängima tulevane helilooja U. Naissoo.

Segakoori juhtimist jätkas E. Meister. Raskused harjutuspaiga leidmisel ei kohutanud koori. 1943. aastal võeti osa laulupäevast Viljandis.

1944. aasta sügisel, kui Põltsamaa segakoor pärast linna vabastamist jälle tegevust alustas, oli meeslauljatest suur puudus. Peagi koondus

Põltsamaa
nais-
puhkpilli-
orkester

aga lauljatepere uuesti kokku. 1946. aastal võidi esineda maakondlikul laulupeol Viljandis ning 1947. aastal vabariiklikul üldlaulupeol. Alates E. Meistri lahkumisest Põltsamaalt 1948. aastal juhatas koori V. Alari, 1949. aastast on dirigendikeppi hoidnud andekas koorijuht Heli Martin. On esinetud iseseisvate kontsertidega, kohalikel laulupäevadel, isetegevusülevaatustel Tallinnas ja Tartus, Eesti Raadios ja vabariiklikel laulupidudel. Kontserdireisidel on viibitud Lätis ja Leedus, esinedes sealsetel laulupäevadel. Põltsamaal on lauluga tervitatud Moldaavia ja Armeenia kunstinädala puhul külla tulnud kollektiive, läti ja leedu isetegevuslasi ning mitmeid teisigi laulusõpru.

1965. aastal pühitses segakoor (praeguse nimega Põltsamaa Linna Kultuurimaja segakoor «Heli») kohaliku koorilaulu 125. aastapäeva. Sel puhul tuli põltsamaalastele külla koorikollektiive Tallinnast, Tartust, Viljandist, Jõgevalt, Suure-Jaanist ja Aidust. Kontsertidel oli kaas-

tegev «Estonia» teatri ooperisolist Liidia Panova, kelle lauljatee algas Põltsamaalt. V. Lemmiku juhtimisel tegutses mõnda aega ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi meeskoor. See tuli aga likvideerida, sest meeslauljaid vajati segakoori ja pillimehi orkestrisse. Puhkpilliorkestri töös tuli pärast sõja lõppu uuesti otsast peale hakata. Uued pillid muretseti ülelinnalise korjanduse abil. XII üldlaulupeol 1947. aastal esinesid Põltsamaa pillimehed orkestrina, mille koosseisus oli ka võhmalasi ja pillistverelasi. 1950. aastal võeti osa orkestrite võistlusest ning tuldi teisele kohale. Kolm aastat hiljem, klubiliste asutuste ülevaatusel Tartus, saavutas Põltsamaa orkester (dirigent V. Lemmik) juba esikoha. Kaks korda aastas anti iseseisvaid kontserte, esineti ka Eesti Raadios. Isetegevusliku rahvaorkestri nimetuse sai Põltsamaa kultuurimaja orkester 1963. aastal. 1955. aastal asutati Põltsamaale veel teine puhkpilliorkester, kuhu kuulusid peamiselt naised.

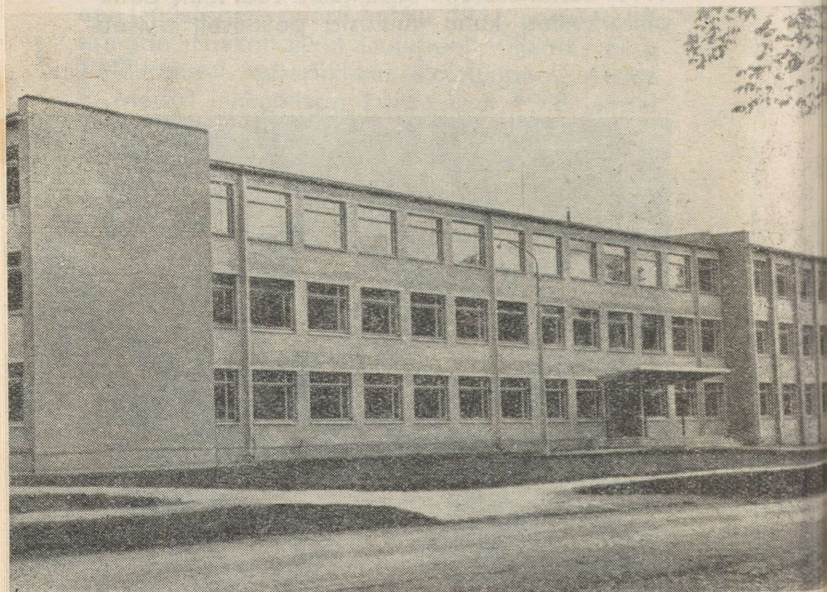
Põltsamaa
segakoori
«Heli»
125. aasta
juubeli-
pidustustel
1965. a.
suvel

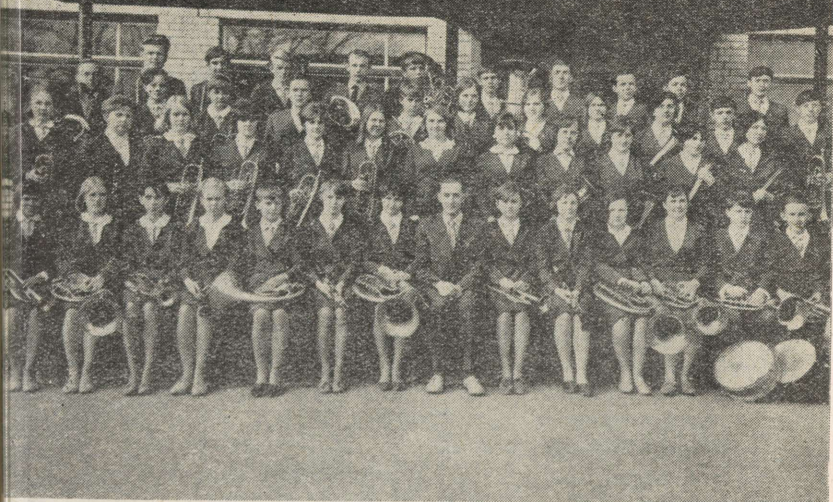
Peagi lahkusid algsest koosseisust võetud vähesed mehed ning moodustus väbariigi esimene naispuhkpilliorkester. Naisorkestrit filmiti 1958. aastal. 1965. aastal (samal aastal koorilaulu 125. aastapäevaga) pühitseti Põltsamaa puhkpillimuusika 100. aasta juubelit.

1959. aastal asutati Põltsamaale lastemuusikakool. Kümne aasta jooksul on kooli lõpetanud poolsada õpilast, õppeaastal 1969/70 oli õpilasi 129. Tunnustuse on võitnud lastemuusikakooli sümfooniaorkester, mida juhatab kooli direktor ja mitmete teistegi muusikakollektiivide dirigent V. Lemmik.

Põltsamaa muusikaelu minevikusaavutusi meenutavad mitmed hauakünkad Jõgeva maantee äärsel kalmistul. Sinna on sängitatud T. Omel, T. Kutsar, J. Mein, J. Peterson-Põdra ja mõned vähem tuntud muusikamehed.

Põltsamaa
keskkooli
hoone

Põltsamaa
keskkooli
puhkpilli-
orkester

RINGI ÜMBER PÕLTSAMAA

Ajast, mil suured lehmakarjad liikusid Põltsamaal suviti kaks korda päevas söödamaile ja tagasi, kanad kaagutasid, kuked laulsid äratuslaulu, sead rõhkisid sulgudes ja pardid paterdasid jõe kaldal, on möödunud umbes kolmkümmend aastat. Nüüd lubatakse loomi pidada ainult väljaspool linna või selle servas, 200-hektarist põllumajandusmaad linna territooriumil kasutatakse aedvilja kasvatamiseks.

Põllud algavad aga kohe linna piiril. Lähim naaber on Lillevere-nimeline kolhoos. Sealt alustamegi ringkäiku ümber Põltsamaa.

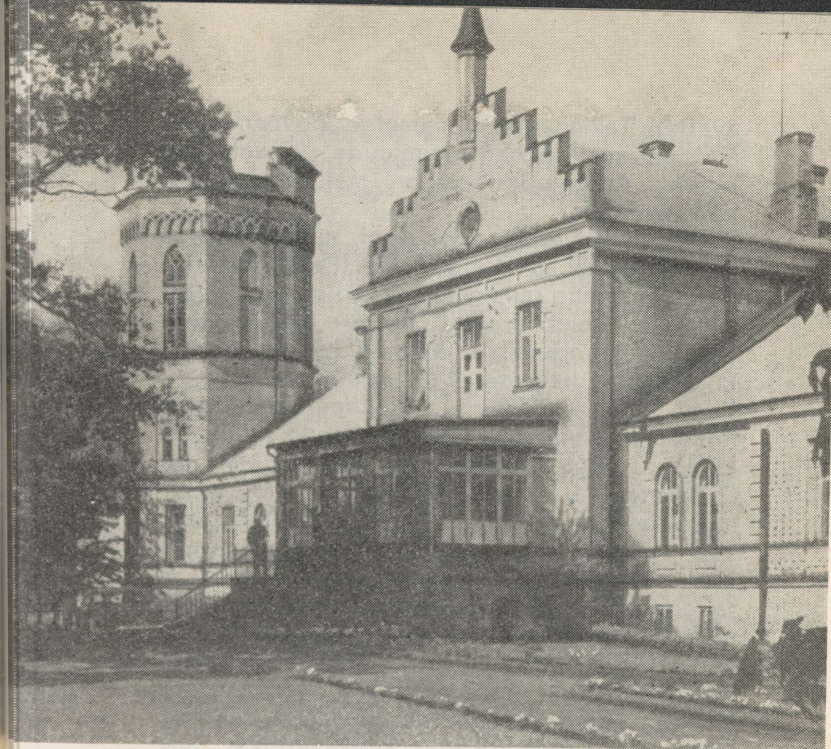
Kolhoos Põltsamaa külje all. Ühismajand, mis kannab bandiitide poolt mõrvatud külanõukogu esimehe Martin Lillevere nime, paikneb Põltsamaalt idas. Nimi ei ole kolhoosile antud juhuslikult. Väljapaistev revolutsionäär oli juba nõukogude võimu eest hukkunu isa Mart Lillvere (vt. lk. 48). Pojast sai nõukogude aktivist 1940. aastal. Järgmise aasta juulis oli ta nende seas,

kes aitasid tagasi lüüa bandiitide rünnakut Põltsamaale. Edasine võitlustee viis Eesti Las-
kurkorpusesse, pärast sõda oli Martin Lillevere
Anikvere külanõukogu esimees, tema naine
Helmi Põltsamaa täitevkomitee sekretär. Neil
päevil 1949. aastal, kui algas eesti talurahva
hulgaline astumine kolhoosidesse, tegid bandii-
did mõlema elule lõpu.

Klassivaenlaste terroriaktid ei suutnud aga
pidurdada kolhoosikorra võidukäiku. Põltsa-
maa linna idapiiri lähedal loodi esialgu kuus
väikest kolhoosi, 1951. aastal ühinesid kolm
nendest Põltsamaa kolhoosiks ja kolm ülejäänud
Lillevere-nimeliseks kolhoosiks, 1964. aastal
ühines Põltsamaa kolhoos omakorda Lillevere-
nimelisega. Sealt peale on tee läinud kindlalt
ülesmäge. Kolhoosis peetakse ainult tõukarja-
ning 1969. aastal tõusis piimatoodang lehma
kohta 4303 kilogrammini. Tööpäeva keskmine
tasu oli 6 rubla 15 kopikat. 1969. aastal oli Lille-
vere-nimeline kolhoos vabariigi kolhooside
vahelise sotsialistliku võistluse võitja.

Kolhoosil on tugev ehitusbrigaad, kelle kaas-
abil valmis 1968. aastal Põltsamaa staadion,
1969. aastal majandi uus keskus (asub Tallinn—
Tartu ja Põltsamaa—Jõgeva maantee ristumis-
kohast loode pool). Samal aastal valiti Lille-
vere-nimeline kolhoos paigaks, kus peeti vaba-
riikliku põllumajandustöötajate päeva võistlused
ja pidustused. 1970. aastal ühendati Lillevere-
nimelise kolhoosiga veel senine «Edasi» kol-
hoos Umbusis, põllumaa suurenes 1270 hektari
võrra (kasvas 3300 hektarini).

Lustivere. Lillevere-nimisest kolhoosist edasi
ida pool asub suur Lustivere kolhoos (keskus
Lustivere asunduses), mis moodustati «Koidu»
ja «Arengu» kolhoosi liitmise teel. Tootmis-
tulemustelt ei kuulu Lustivere ühismajand veel
rajooni esimeste hulka, kuid viimastel aastatel
on ka siin toimunud kiire tõusujooneline areng.
1969. aastal saadi lehma kohta 3355 kg piima.

Lustivere
sanatooriumi
hoone

Arhitektuuriliseks vaatamisväärsuseks on endine Lustivere mõisa härrastemaja, mida erinevalt XIX sajandi teise poole eklektiliste ehitiste enamikust iseloomustab maitsekas ruumikujundus. Hoonet, mis on praegu kasutusel tuberkuloosisanatooriumina, ümbritseb kaunis park; läheduses asub 8-klassilise kooli hoone. Iidsetest aegadest kõnelevad Suudari veskist ojakallast mööda kilomeeter allavoolu paiknevad kloostrivaremed, õigemini vähesed varemejäänused. Tõenäoliselt oli tegemist tsistertslaste nunnakloostriiga. Kloostrivaremeist on hulgaliselt leitud vanu münte. Rahvapärimuse kohaselt oleval maa-alune tee viinud kloostrist Põltsamaa linnusesse ja Neanurmele.

105 Kalikülas (Lustivere külanõukogu territooriumil)

avastati Tallinn—Tartu maantee õgvendamisel muistne matusekoht. Inimluude kõrval leiti ehteid. Arheoloogiliselt on matusekoht veel läbi uurimata.

Umbusi. Lustiverest lõuna pool, suurtest liiklusteedest eemal, on Umbusi jõe (Pedja jõe lisajõgi) ääres ning samanimelise soo serval Umbusi küla, mis kuulub praegu Lillevere-nimelise kolhoosi territooriumisse. Mitmed teated Umbusi küla kohta ulatuvad XVII sajandisse.

Tartu ja Riia riiklikes arhiivides säilitatavate Põltsamaa kihelkonna kirikuraamatute, revisjonikirjade, vakuraamatute ja muu põhjal on E. Rajandi ja E. J. Dahl koostanud huvitava uurimuse Umbusis asunud Kuigo talu elanike kohta. See omaaegne suurtalu oli muudetud, nagu seda nõudsid XVII sajandi rahutud olud ja sagedased sõjad, väikeseks kindluseks. Talu piiras tugev latt- või palktara. Sellele kaitsevarjule ei jäänud aga Kuigo Jaak lootma; rüüstama tulnud sõdalaste vastu vibutas ta julgesti löögikirvest, ajades soovimatud külalised minema. Kuid oma kirvest kasutas keevavereline Jaak ka õigustamatult ning haavas surmavalt teist talumeest. Asja arutamine kohtus toimus 13 aastat pärast süütegu; arvestades pehmendavaid asjaolusid mõistis Põltsamaa lossikohus Jaagu ainult kuueks nädalaks vee ja leiva peale. Kuigo Jaagu järglasi elab Põltsamaa ümbruses veel praegugi.

Kamari. Umbusist viib kitsas kivrähkne sõidutee Kamarisse. XVIII sajandi lõpul sai see koht tunnuks peeglimanufaktuuri asukohana, 1835. aastal asutati sinna algkool, 1888. aastal Eesti Aleksandri-linnakool. Praegu kannab Kamari kuulust edasi «Sakala» tõulinnukasvatuse soovhoos.

1949. aastal asutati Kamari külas «Sakala», Kamari ja «Bolševiku» kolhoos. Need olid kõik väikemajandid, näiteks Kamari kolhoosil oli töövõimelisi liikmeid ainult 7 meest ja 8 naist.

1950. aasta kevadel Kamari ja «Bolševiku» kolhoos ühinesid, aasta hiljem liitus nendega ka «Sakala» kolhoos ning ühismajandile jäigi «Sakala» nimi. 1958. aasta algul muudeti kolhoos tõulinnukasvatuse katsemajandiks ning kuu aega hiljem kujundati ümber sovhoosiks.

Tootmissaavutused olid aga visad tulema. Veel 1962. aastal andis sovhoos riigile kahjumit. Aegapidi selgus siiski, et tõulinnukasvatuse sovhoosi rajamine ning valgete leghorni tõugu tibude ostmine Kanadast olid olnud üsna õiged sammud. 1963. aastal sovhoosi direktoriks saanud Ilmar Mändmetsa juhtimisel hakkas olukord paranema. Praegu on aastane munatoodang kana kohta 250 ümber, saadakse ligi 100 muna rohkem kui igalt kohaliku tõu kanalt. Haudemune müüb kolhoos umbes 1,5 miljonit aastas, neist kaks kolmandikku koduvabariiki, ülejäänud Leningradi ja Murmanski oblastisse, Karjala ANSV-sse, Valgevene NSV-sse ja mujale. Alates aastast 1965 on sovhoos esindatud NSV Liidu Rahvamajanduse Saavutuste Näitusel.

Kanapidamine on osutunud piimakarjandusest tulusamaks. 70 000 rubla maksva kanala ehitamise kulud tasub seal kasvatatavate kanade munatoodang juba aastaga. 1969. aastal andis suhteliselt väike «Sakala» sovhoos 415 300 rubla kasumit. Seda võimaldas teaduse saavutuste rakendamine tootmises, geneetikaseaduste täpne jälgimine. Sovhoosi on autasustatud NSV Liidu Rahvamajanduse Saavutuste Näitusel, ta on olnud esindatud ka rahvusvahelisel näitusel Leipzgis. «Sakala» sovhoos on hoolitsenud ka selle eest, et Põltsamaa ja Jõgeva elanikud ei tarvitseks tordi ostmiseks Tallinna ega Tartusse sõita: 1969. aastal alustas tööd sovhoosi torditsehh.

Viimastel aastatel on «Sakala» sovhoos ka veisekasvatuses, piima tootmises ning teraviljakasvatuses jõudnud rajooni parimate hulka. Piimakilogrammide arvud ei ole küll rekordi-

lised, kuid piima omahind «Sakalas» on üks madalamaid. Piimakilogrammi kohta antakse suvel ainult 100 grammi jõusööta. Teraviljasaak oli 1969. aastal kolm korda suurem kui aastat viis tagasi. Maaparandust on tehtud rohkem kui 600 hektaril.

1956. aastal valmis Põltsamaa jõe ehitatud Kamari hüdroelektrijaam. Veehoidla rajamisel tuli teha suuri mullatöid. Võeti välja 35 000 m³ pinnast, süvendati poolteise kilomeetri pikkune jõeosa. Jõe põhja paas purustati lõhkeainega. Töömahukad olid ka paisu ja uue maantee ehitamine. Pooleruutkilomeetrise pinnaga veehoidla rajamine muutis ümbruskonna loodust. Kahe endise talu maad jäid vee alla, hooned tõsteti teise kohta.

Kamari hüdroelektrijaama käikulaskmisel süttisid tuled 15 kolhoosis, kahes masina-traktori-jaamas ja Põdra sovhoosis. Ümbruskonna põllumajanduse elektrifitseerimisel oli jaamal poolteist aastakümnet tagasi küllalt suur tähtsus, kuid pärast Eesti NSV uute energiagigantide valmimist ei ole väike Kamari hüdroelektrijaam isegi hoolimata oma headest distantsjuhtimise seadmetest enam ajakõrgusel. Kuna elektrienergia kaod on suured ning omahind liiga kõrge, on võetud päevakorda jaama likvideerimine.

Kamari vaatamisväärsus on H. Pöögelmanni nimelise Maakutsekooli hoone «Sakala» sovhoosi keskuse ja Põltsamaa linna vahelise tee ääres. Möödunud sajandi keskpaiku valminud maakividest, paest ja tellistest ehitise fassaadi kaunistavad klassitsistlikud puusambad. Selles majas (endises Eesti Aleksandri-linnakoolis) ongi õppinud Hans Pöögelmann ning õpetajana töötanud Jakob Tamm ja Ernst Peterson-Särgava (vt. lk. 81). Viimase tegevust meenutab hoonele asetatud mälestustahvel.

Võisiku ja Nõmavere. Läbi Põltsamaa linna jõuame sealt edela pool asuvasse Võisikusse,

mille kohta on Liivi sõja algusest teateid, et talupojad sealse mõisa maha põletasid. XIX sajandil sai Võisiku tuntuks Venemaa konstitutsiooniprojekti autori, dekabristide eelkäija Timotheus Eberhard von B o c k i (1787—1836) elukohana.

Bock sündis mõisas, mille hooneid kasutab praegu Võisiku invaliididekodu. Tavaliste baltisaksa mõisnike seisukohtadele olid ta vaated üsna vastandlikud. Sellest tunnistab asjaolu, et Bock abiellus, hoolimata oma seisusekaaslaste hukkamõistust, lihtsa eesti talutüdrukuga. Oma konstitutsiooniprojektiga heitis ta julgelt väljakutse ka tsaarile endale. XIX sajandi esimese veerandi oludes oli aga kujutlematu, et see oleks jäänud karistamata, ning vabaduse ihkajal tuli veeta üheksa aastat Schlüsselburgi kindluse üksikkongis. Tagasi Võisikule pääses ta alles raskelt haigena.

Bocki konstitutsiooniprojekti sissejuhatus on Aleksander I pihta sihitud pamflett. Naerdakse välja tsaari vagatsemine ja ta katsed kujutada end liberaalina. Venemaa troonil istujat nimetatakse julmaks türanniks, kellel ei ole moraalselt õigust valitsemiseks. Konstitutsiooniprojektis endas nõudis Bock kohtunike valitavust, piiramata sõnavabadust ja hariduse andmist kõigile rahvakihtidele. Orjust nimetas ta mõttetuks ja vihaleajavaks institutsiooniks. Valitseja õigusi kujutab konstitutsiooniprojekt niisugustena, nagu need on tavaliselt vabariikide presidentidel. Tõenäoliselt on Bock maetud Võisiku mõisa-südamest paar kilomeetrit eemal asuvale Kundrussaare surnuaiale. Mõisnike seas jäid tema eesrindlikud ideed hüüdjaks hääleks kõrbes. Rahvapärimused kõnelevad, kuidas Võisiku mõisa hilisem omanik von zur Mühlen Nõmavere küla maad mõisastas ning talupojad popsi-kohtadesse ajas. Aastail 1884—1898 võttis mõis endale 33 talu maad, moodustati Annamõisa karjamõis.

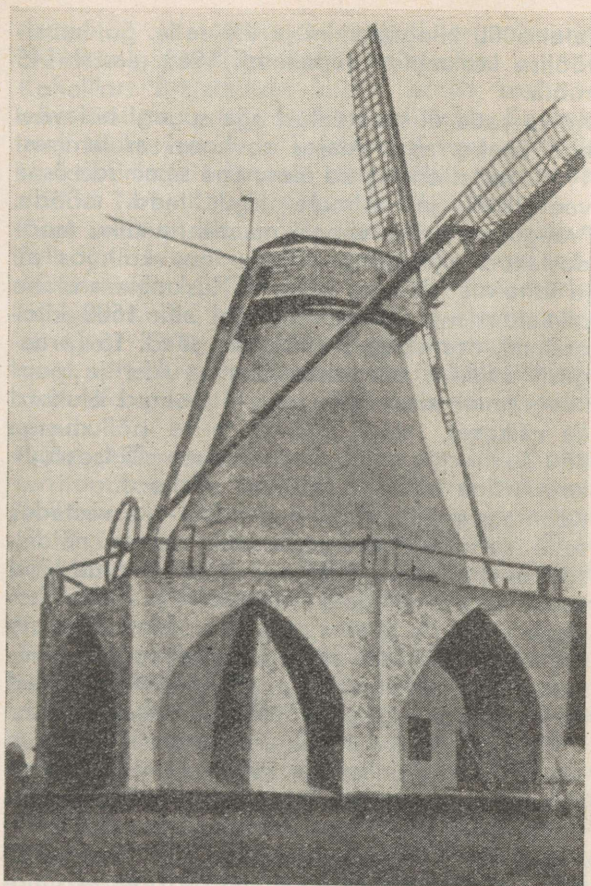
Seal, kus toimusid ülalkirjeldatud sündmused, on nüüd Lenini-nimelise kolhoosi maad. Keskus paikneb Põltsamaa—Võhma maantee ääres Esku külas. Kolhoosi peamine tuluallikas on eesti punast tõugu veiste ja suurt valget tõugu sigade tõufarm. Tõuloomi müüakse ka välja-poole vabariiki. Keskmise piima väljalüps lehmalt oli 1969. aastal ligikaudu 3500 kilogrammi, parimad lüpsjad said 4600 kilogrammi. Teraviljadest kasvatatakse peamiselt otra (hektarisaak 1969. aastal 27,3 tsentnerit). Keskmise päevatasu on tõusnud 5 rubla 60 kopikani.

Adavere. Lenini-nimelisest kolhoosist põhja pool jõuame Tallinn—Tartu maantee äärsesse Adaveresse. Põltsamaalt on sinna 9 kilomeetrit.

Adavere nimi sai tuntuks kõigepealt geoloogidele. Siin avastati siluri kivimite erilaadne lade ning taolist kihitist hakati hiljem mujalgi adavere lademeks nimetama. Mahajäetud paekarjäär, mis asub Adavere keskusest mõni kilomeeter Tallinna poole, on adavere lademe tähtsamaid paljandeid. Karjäärist murtud paasi kasutati peamiselt killustiku valmistamiseks Tallinn—Tartu maantee jaoks.

Adavere ajaloolisest minevikust tunnistab omapärase tuuliku vare. Ümmargune veskitorn toetub kaheksakandilisele alusehitisele. Võrreldes hollandi tuulikutega, millel pöörlevad ainult tiivad ja katus, ning oma telje ümber pöörlevate saksa tuulikutega oli Adavere tuuleveski midagi vahepealset.

Tänapäeval tähendab Adavere samanimelist näidissovhoosi. Majandil on 1900 hektarit põldu, millest 200 on saadud dreneažiga. Rationaalset põlluharimist ja karjakasvatamist on Adaveres õppimas käinud paljud töötajad kõigist Jõgeva rajooni majanditest, juurvilja kasvatamise ja koristamise tehnoloogia alal on aga Adavere näidissovhoos koguni ülevabariigiline eeskuju. Hästi areneb siin ka heina-

Adavere
tuulik

tööde mehhaniseerimine; hein ventileeritakse varjualustes. Et tõsta põldheina saagikust, kasutatakse selle tolmeldamiseks mesilasi. Viimastel aastatel saadakse sovhoosis järjekindlalt vilja tublisti üle 30, kartuleid üle 250 ja heina üle 40 tsentneri hektarilt. Piima keskmine väljalüps lehma kohta läheneb 4000 kilogrammile aastas, ulatudes parematel lüps-

jatel 5000 kilogrammini ja üle selle. Sovhoositöölise keskmine kuupalk oli 1969. aastal 145 rubla.

Kõike seda ei saavutatud aga sugugi nõiaväl ega ühekorraga. Alates sovhoosi asutamisest 1958. aastal on tulnud ülesmäge sammuda üsna vaevaliselt ja astmeterohket teed mööda. Praeguse näidissovhoosi maade tuumiku moodustanud omaaegne «Ühise Jõu» kolhoos oli ju üsna mahajäänud majand. Keskmine aastane piimatoodang lehmalt oli seal alla 1500 kilogrammi, normipäeva töötasuks saadi 15 (praegust) kopikat ning kilogramm rukist ja pool kilogrammi nisu. Palju parem polnud olukord ka väikeses, ainult 350-hektarise põllumaaga Pilusovhoosis, mille ühendamisel «Ühise Jõu» kolhoosiga tekkiski Adavere sovhoos.

Kolm aastat hiljem anti majandile — arvestades selle soodsaid arenguperspektiive — näidissovhoosi nimetus, kuid ega tollalgi olnud veel suurt midagi näidata. Maantee- ja linnalähedaste põldude avarus ning töö otstarbekohane juhtimine hakkasid alles aegapidi mõjule pääsma. Igatahes oli sovhoos 1964. aastaks niivõrd tugevnenud, et suutis hakata mahajäämusest välja vedama ka temaga täiendavalt liidetud alasid — endisi «Liidu» kolhoosi maid. Kui oli jällegi kolm aastat möödunud, oli saagikus endisel hooleta jäetud pinnasel tõusnud kahekordseks. Vitsjärve osakond, mis moodustati täiendavalt liidetud maadest, on praegu suure sovhoosi saagirikkaim piirkond: teraviljasaak on seal kuni 36 tsentnerit hektarilt.

Sovhoositöötajate tublile tööle on vastatud kasvava hoolitsusega nende eest. Töölisele ehitatud uute korterite arv läheneb sajale, sovhoosi söökla on rajooni parim. Töötajate kasutada on ka kolm sauna ja avar klubiruum. Vaba aja sisustamiseks on adaverelased hoolega harrastanud kunstilist isetegevust. Sovhoosi klubis tegutsevad naisansambel, meesansambel,

tantsuring ja näitetrupp. Hiljuti organiseeriti orkester ja pandi puhkpillid mürtsuma.

Kohalikus 8-klassilises koolis annab sovhoos oma tööliste lastele tasuta koolilõuna. Ka mitmed täiskasvanud on hakanud Adavere koolis haridust taga nõudma ning selle juures on avatud Tartu Kaugõppekeskkooli filiaal.

Kool asub endise mõisa härrastemaja ruumes. Selle juurde rajatud prantsuse stiilis pargi loomisel töötas 1740-ndatel aastatel Peterburist kohalekutsutud aiandusarhitekt. Adavere park oli Eesti XVIII sajandi pargiarhitektuuri parimaid näiteid, selle tähtsamad kujunduselemendid olid pärnarühmad, haavaalleed ja kalatiigid.

Pajusi. Adaverest ida pool asub Pajusi kolhoosi territoorium, mis hõlmab ka Kalana ümbruse. Kolhoos on kujunenud 1949. aastal moodustatud üheksa väikemajandi liitmise teel. Pearõhk on siin pandud seakasvatusele, eesmärgiks on pidada 6000 siga. Tähtsal kohal on ka piimakarjakasvatus.

Pajusi kolhoosi arengust annab pildi 1969. aasta tootmistaseme võrdlus 1958. aasta toodanguga. Näiteks lüpsiti 1969. aastal lehma kohta 3240 kg piima, teravilja saadi 33,3 ja kartuleid 204 tsentnerit hektarilt, Pajusi kolhoosi üheks eelkäijaks olnud «Nooruse» kolhoosis olid aga vastavad arvud 1958. aastal ainult 2010 kg ning 9 ja 80,7 tsentnerit. Piimatoodang on seega rohkem kui poolteisekordistunud, teravilja- ja kartulisaak kasvanud üle kolme korra. Tööviljakus on kasvanud ligi 18 korda ja vastavalt sellele kolhoosi rahalised tulud 11 ja töötasu 10 korda. Kolhoosi juhhib uus ning põllumajandusliku erihariduse omandanud kaader. 1950. aastal oli üheksa kolhoosi peale ainult üks kesk-eriharidusega spetsialist, praegu on Pajusi kolhoosis kolm kõrgema ja 15 kesk-eriharidusega spetsialisti. Kolhoosil valmib igal aastal üks kaheksa korteriga elamu. Ühismajan-

dil on oma tärklisevabrik, selle toodangut turustatakse välismaalgi (Inglismaal ja Islandis). Praegu veel väike veinitsehh on laiendamisel. Pajusi kolhoosi keskus paikneb Pisisaare koolimajas. Kool asutati Pajusile 1853. aastal, 1872. aastal asus see praeguse kolhoosikeskuse ruumidesse. Pisisaare kool on omandanud kultuuriloolise tähtsuse seal alates 1915. aastast peetud kroonikaga, milles varasemaid sündmusi on valgustatud kooli revideerimise aktide ja hilisemaid kooli juhataja J. Rebase enda tähelepanekute alusel. Kroonikat säilitatakse Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

*

Kohti, mis on olnud seotud tähtsate ajaloo-sündmustega, on Põltsamaa ümbruses palju. Adaveres, Kalanas, Kamaris ja mujal on paiku, mis köidavad omapärase loodusega, Adaveres ja Lustiveres leidub arhitektuurilisi vaatamisväärsusi. Tänapäeval on aga Põltsamaa ümbrus tähelepanuväärne ennekõike mitmete tublide kolhooside ja sovhooside asupaigana. Ring ümber Põltsamaa jõuab Pajusiga lõpule.

KRONOLOOGIA

- 1212 ristirüütlike esimene rüüsteretk Põltsamaa ümbrusse (Mõhuse)
- 1220 võõrvõimude omavahelise kokkuleppe kohaselt langeb Mõhu Mõõgavendade ordule
- 1224 Mõhu lõplik alistamine
- 1234 esimese Põltsamaa kiriku ehitamise arvatav aasta
- 1272 Põltsamaa feodaallinnuse valmimise arvatav aasta
- XIV saj. algus tõenäoline Vaiga foogtkonna liitmine Mõhu foogtkonnaga
- XIV saj. Põltsamaa linnus saab oma hilisema kuju
- 1558 talupojad põletavad maha Võisiku mõisa
- 1560 Vene väed vallutavad Põltsamaa linnuse
- 1570—1578 Põltsamaa hertsog Magnuse residentsina Liivimaa vasallkuningriigi keskuseks
- 1582 Jam Zapolski rahuga langeb Põltsamaa Poolale
- 1600 Rootsi väed vallutavad Põltsamaa
- 1602 või Põltsamaa langeb uuesti Poola võimu alla
- 1603 Rootsi väed vallutavad Põltsamaa teistkordselt
- 1621
- 1623 Rootsi kuningas Gustav II Adolf kingib Põltsamaa kindralfeldmarssal H. v. Wrangelile
- 1680 köstrikooli asutamine Põltsamaale
- 1702—1709 Põltsamaa Põhjasõja rindepiirkonnas
- 1720 Peeter I kingib Põltsamaa aleviku ja ümbruskonna mõisad H. v. Fickile
- 1737 Põltsamaale ehitatakse koolimaja
- 1750 Ficki surmaga langevad ta valdused W. J. v. Lauw'le
- 1761 esimese klaasimanufaktuuri asutamine Põltsamaa lähedusse
- 1766—1807 A. W. Hupel Põltsamaal
- 1766 trükikoja, haigla, apteegi ja meditsiinikooli asutamine Põltsamaale
- 1766—1767 Põltsamaal ilmub ajakiri «Lühhike õppetfus...»
- 1766—1785 P. E. Wilde Põltsamaal
- 1770 ja 1780 Põltsamaa lossi ehitamine vahel
- 1773 tulekahju Põltsamaa trükikojas
- 1774—1782 A. W. Hupeli peateose «Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaalt» ilmumine
- 1778 A. W. Hupel saadab J. G. Herderile Weimari eesti vanasõnu ja rahvalaule
- 1782 portselanimanufaktuuri asutamine Põltsamaale

- 1782—1789 Põltsamaa trükikoja teine tegevusperiood
 1802—1803 talurahvarahutused Põltsamaa ümbruse mõisates
- 1818 Võisiku mõisnik T. E. v. Bock esitab Aleksander I-le Venemaa konstitutsiooniprojekti kihelkonnakooli asutamine Põltsamaale
- 1835 E. H. A. Hörschermann Põltsamaal
- 1838—1853 Põltsamaa segakoori asutamine
- 1840 M. A. Wilbergi esimene tegevusperiood Põltsamaal
- 1840—1846 1883 Põltsamaa kihelkonna talupoja siirdumine õigeusku
- 1848 õigeusu kiriku ehitamine Põltsamaale
- 1850 õigeusu kihelkonnakooli asutamine Põltsamaale
- 1852—1899 M. A. Wilbergi teine tegevusperiood Põltsamaal
- 1865 Põltsamaa pasunakoori asutamine
- 1867 vabatahtliku tuleõrjeühingu asutamine Põltsamaale
- 1867—1871 K. A. Hermann Põltsamaa kihelkonnakooli abiõpetajaks
- 1868—1871 J. Bergmann Põltsamaal
- 1869 Vana-Põltsamaa mõisa talupoegade kaebekiri
- 1869—1871 J. Pärn Põltsamaal
- 1871 Põltsamaa Põllumeeste Seltsi asutamine
- 1872 Eesti Aleksandrikoolile rahakorjamise organisatsiooni abikomitee asutamine Põltsamaa kihelkonda
- 1879—1880 E. Bornhöhe kirjutab Põltsamaal oma «Tasuja»
- 1881 Eesti Aleksandrikoolile rahakorjamise organisatsiooni Põltsamaa aleviku ja Pajusi valla abikomitee asutamine
- 1883—1893 J. Tamm Adaveres, Pilistveres ja Põltsamaal
- 1888 Eesti Aleksandri-linnakooli avamine Kaarli mõisas
- 1888—1892 H. Pöogelmann Põltsamaal
- 1893—1902 E. Peterson-Särgava Põltsamaal
- 1893 Põltsamaa Põllumeeste Seltsi raamatukogu avamine
- 1894—1895 Põltsamaa saab telegraafühenduse Viljandi ja Tartuga
- 1895—1896 rahutused seoses uute pastorite ametismääramisega Põltsamaa kirikusse
- 1898—1921 T. Kutsar Põltsamaa puhkpilliorkestri dirigendiks
- 1899 riikliku algkooli asutamine Põltsamaale
- 1905, märts revolutsiooniliste väljaastumiste algus Põltsamaa ümbruses

1905, juuni	Põltsamaa ümbruses levitatakse revolutsioonilisi lendlehti
1905, detsember	revolutsioonilised rahvakoosolekud Põltsamaal ja ümbruskonnas
1906, jaanuar	revolutsioonimeelsete talupoegade peksmine Põltsamaa lossi hoovil; Eesti Aleksandri-linnakooli sulgemine
1906	Põltsamaa Hariduse Seltsi asutamine
1909	Kaavere mõisa tööliste streik; Imavere ühispiimatalituse asutamine
1910	Põltsamaa ühispiimatalituse asutamine
1912—1940	J. Peterson-Põldra Põltsamaa segakoori dirigendiks
1914—1917	õppetöö Põltsamaa kõrgemas algkoolis
1917, 28. oktoober	teade proletaarse revolutsiooni võidust Petrogradis jõuab Põltsamaale
1917, detsember	1. Eesti polgu 8. roodu desarmeerimine Põltsamaal
1917, 17. detsember	Põltsamaa keskkooli avamine
1918, veebruari lõpp — november	Saksa okupatsioon Põltsamaal
1918, detsembri lõpp	kodusõja lahingud Põltsamaa lähistel
1920, aprill	Põltsamaa saab aleviks
1920	ETK Põltsamaa Tehaste asutamine
1921	tööstuskooli avamine Kaarlimõisas
1924, 30. november	koosolek Põltsamaal töörahva ülestõusu ettevalmistamiseks
1926	Põltsamaa saab linnaks
1927	tütarlaste täienduskooli asutamine Põltsamaale
1928	tulekahju ETK Põltsamaa Tehastes
1935	tööstuskooli asutamine Kaarlimõisa
1940, juuni lõpp	revolutsiooniline rahvakoosolek Põltsamaal
1940, 7. august	konsermiting Põltsamaa pargis Eesti NSV vastuvõtmise puhul NSV Liitu
1940	Põltsamaa rahvamaja (praegu kultuurimaja) asutamine
1941, 4. juuli	lahing Põltsamaa täitevkomitee hoone juures
1941, 13. juuli	Viljandimaa vabatahtlike pataljoni edukas lahing Põltsamaalt lõuna pool
1941, 14. juuli	hävib Põltsamaa loss
1941, 22. juuli	Põltsamaa langeb Saksa fašistliku okupatsiooni alla

- 1944, 22. september Põltsamaa vabastamine
- 1944, 25. november Põltsamaa saab taas elektrivalguse
- 1944, sügis—
- 1945, kevad A. Haava Põltsamaal
- 1949 hulgaline kolhooside asutamine Põltsamaa ümbruses
- 1950—1962 Põltsamaa rajoonikeskusena
- 1956 Kamari hüdroelektrijaama käikulaskmine
- 1958 Adavere sovhoosi ja «Sakala» tõulinnukasvatuse sovhoosi asutamine
- 1959 lastemuusikakooli asutamine Põltsamaale
- 1963 Kaarlimõisa tööstuskooli kujundamine maa-
kutsekooliks nr. 28
- 1963 rahvaorkestri nimetuse andmine Põltsamaa
kultuurimaja puhkpilliiorkestrile
- 1965, Põltsamaa koorilaulu 125. ja puhkpillimuu-
sika 100. aastapäeva tähistamine
- 1965, 23.—27. kodu-uurijate seminar-kokkutulek Jõgeva
rajoonis
- juuni
- 1969
- 11.—12. vabariikliku põllumajandustöötajate päeva
oktoober tähistamine Lillevere-nimelises kolhoosis

TÄHTSAMAIK AADRESSE

Administratiivasutused

- Põltsamaa Linna TSN Täitevkomitee — Lenini 11
- Põltsamaa Küla TSN Täitevkomitee — Lenini 11

Teenindusasutused

- Võõrastemaja — Pajusi mnt. 1
- Restoran — Veski 2
- Söökla — Pajusi mnt. 1
- Autobussijaam — Lenini 2
- Taksode peatus — Lenini 4
- Sidejaoskond — Lenini 6
- Hoiukassa — Kingissepa 7

Kultuuriasutused

- Jõgeva Rajooni Raamatukogu — Veski 3
- Linna lasteraamatukogu — Veski 3
- Kultuurimaja — Suure Oktoobri 1
- Kino — Lenini 4
- Keskool — Veski 9
- Lastemuusikakool — Kingissepa 3

Tervishoiuasutused

Ambulatoorium — Viljandi mnt. 3

Apteek — Kingissepa 7

Haigla — Kingissepa 41

Suuremad kauplused

Universaalkauplus — Lenini 8

Kauplus «Paala» — Kingissepa 3

Tööstus- ja transpordiettevõtted

ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat — Tallinna 1

Tehase «Progress» Põltsamaa tsehh — Linnu 2

Jõgeva Piimatoodete Kombinaadi Põltsamaa tsehh —
Välja 4

Autotranspordibaas — Pargi 1

Koondise «Eesti Põllumajandustehnika» Põltsamaa osakond — Pajusi mnt. 18

REGISTER

Vaatamisväärsused Põltsamaal

ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat — 50—51,
60—61

K. A. Hermanni mälestussammas — 96, 97

Jahimeeste majake — 11—12

Jõesaared — 11—12

Jõgi — 8—11

Kalmistud:

Jõgeva maantee ääres — 75, 102

Viljandi maantee ja Pika t. nurgal — 94

Kirik — 19, 26—27, 29, 64

Koolid:

algkool Lille t. — 72

keskkool (uus hoone) — 73

keskkool (vana hoone) — 71—72

kihelkonnakool — 66—68

kõrgem algkool Pajusi maanteel — 71

Vana-Põltsamaa mõisakool — 68, 69

õigeusu kihelkonnakool — 68

Kultuurimaja — 62, 64

Linnus — 17, 19—20, 64

Loss — 26—29, 64

Park — 7

Raamatukogud — 62—64, 74—75

Sillad — 11, 12

Staadion — 62, 104

1924. a. 30. novembri mälestustahvel hoonel

Luha t. 7 — 51—52

M. A. Wilbergi sünnimaja — 91, 93

Vaafamisväärsused Põltsamaa ümbruses

- Adavere paljand — 110
Adavere park — 113
Adavere tuuliku vare — 110, 111
Kaarlimõis — 44, 69—71, 73—74, 108
Kalana kivimurd — 5
Kaliküla matusekoht — 105—106
Kamari hüdroelektrijaam — 108
Kamari paisjärv — 8, 108
Kloostrivaremed Lustiveres — 105
- Kolhoosid:**
Lenini-nimeline — 110
Lillevere-nimeline — 103—104
Lustivere — 104
Pajusi — 113—114
- Koolid:**
Adavere 8-klassiline kool — 65, 113
Pisisaare kool — 114
H. Pöögelmanni nimeline Maakutsekool nr. 28
(endise Eesti Aleksandri-linnakooli hoones) — 44,
74, 108
- Kundrussaare kalmistu — 109
Kuningamägi — 21, 33, 59
- Linnused:**
Madisemäe linnus Utsalis — 17
Otisaare linnus Kalanas — 17
Lustivere tuberkuloosisanatoorium — 105
Mõhkküla — 16—17
- Mälestuskivid:**
lahinguis Põltsamaa pärast langenud
patriootidele — 59
trükikoja, haigla ja apteegi asukohal — 33
- Põltsamaa jõgi — 8—12
Riivli mets — 6—7, 57
- Sovhoosid:**
Adavere näidissovhoos — 110—113
«Sakala» tõulinnukasvatuse sovhoos — 106—108
Võisiku invaliididekodu — 109

20 kop.

A

31380

.. 3271428

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00327142 8

20 kop.

A
31380
.. 3271428

TÜ RAAMATUKOGU

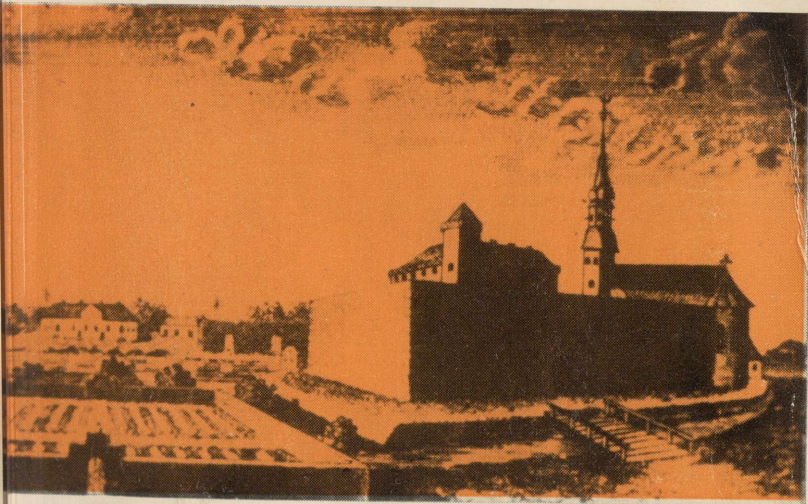
1 0300 00327142 8

H. MAGNIIS K. LAIGNA

PÕLTSAMAA

H. MAGNUS

K. LAIGNA

PÕLTSAMAA

